

İstanbul Üniversitesi
İktisat Fakültesi
Maliye Araştırma Merkezi Konferansları
51. Seri / Yıl 2008

**MEKAN KISITI ALTINDA EKONOMİ -
POLİTİĞİN ZAMANSAL KISITSIZLIĞI VE
DÖNEMSEL BİR KARŞILAŞTIRMA:
(HANEDANLIKTAN CUMHURİYETE
“1840 – 1863 & 1980 – 2001” İÇ BORÇLARIN
DIŞ BORÇLARA ÇEVİRİLMESİ SÜRECİ)**

Murat ÇİFTÇİ (M. A.)

Mali İktisat, İktisat Tarihi, Kalkınma İktisadi
ve
İktisadi Büyüme Bilim Dalları Uzmanı

ÖZET

Ekonomik yapıda yaşanan dönüşümler genelde devrimsel karakterde olmayıp kademeli bir sürecin sonucunda gerçekleşir. Bu nedenle ekonomi denildiğinde POLANYI'nin betimlediği gibi zaman ve mekana göre farklılık gösteren özelliğiyle kabul edilerek, her topluma göre değişik etki – tepki yapısını gözönüne alan bir analizde bulunmak gerekir. Uygulanacak para ve maliye politikalarında da bu kendine özgülüğü dikkate alarak uygulamaların sonuçlarını rasyonel olarak tahmin etmek büyük önem taşır. Ekonomik yapının sosyal etkiler nedeniyle devrimsel karakterli dönüşüme olanak tanımaması en radikal ekonomik yapı değişikliklerine gidildiği dönemler arasında bile oto–regressif bağıtlıkla karşılaşılır. Örneğin Osmanlılar döneminde 1840 – 1850 döneminde yaşanan iç borç sarmalından kurtulmada dış borçlarla çevrilmesi yoluna gidilmesi, yaklaşık yirmi yıllık bir süre sonunda moratoryum ilanına yol açmışken aynı yapıyla 1980 sonrası Cumhuriyet Türkiye'sinde 1999'da IMF ile imzalanan stand-by anlaşmasıyla bir kere daha karşılaşılmaktadır. 1975 – 80 döneminde de benzer oluşumun gözleendiği dikkate alındığında, aynı mekan kısıtı içerisinde sosyo ekonomik yapıda yaşanan dönüşümün son derece yavaş gerçekleşmesi sebebiyle maliye politikalarının zamanlarüstü geçerliliği sonucuyla karşılaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Maliye politikaları, borç çevrilmesi, Kaime, tahvil–bono, sosyal yapı, sosyal değişme, sosyal politika, istatistik, moratoryum, bölge bilimi, helgesel ekonomi.

ABSTRACT

The transformations in the economic structure are not realized in a revolutionary character but they are the results of stepped process. In this respect, as POLANYI described, economics should be analyzed by accepting that it has a character changing according to the time and to the place and by considering that it has a impact-reaction structure. It is important to predict rationally the results of the applications by paying attention to the above mentioned originality in the fiscal and monetary policies which will be applied. That the economic structure does not contribute to the revolutionary characterized transformation due to social effects encounters an auto-regressive structure in the periods when the most economic structural changes are made. For instance, the Ottomans preferred the external debts to be saved from the burden of the internal debts between 1840s and 1850s, and in the end moratorium were proclaimed. Similarly, the Republic of Turkey encountered the same structure by means of stand-by agreement signed between Turkey and IMF in 1999. If it is considered that similar formation was observed in the period between 1975 and 1980, it will be encountered with a conclusion that fiscal policies are over the times in spite of the fact that the transformation observed in the social structure is rather slowly realized in the same place.

Keywords: Fiscal policies, dept exchange, Kaime (Ottoman's bonds / banknote), bonds, social structure, social changes, social policy, statistics, moratorium, regional science, regional economics.

1- GİRİŞ: KURAMSAL TEMELLER

Toplumlarda oluşan önyargının temeline bakıldığında öğrenilmiş bilgilerin ağırlıklı olduğu görülür. Ancak FREUD'un da vurguladığı gibi insanın özsel bilincinde rasyonalize etme dürtüsü mevcuttur.¹ Özellikle kuramsal temelli analizlerde elde edilen devrimsel karakterli yeni kuramların geliştirilmesinde de bu durum yaşanır. Örneğin Klasikler'e karşı Keynes'in devrimsel karakterli tanımında arz yönlü bakışın talep yönlü bir zemine oturtulması gerçekleştirilmiştir. Keynes' in doktrininin, Say' in *her arz kendi talebini yaratır*² mantığını altüst ederek devlet müdahalesinin önünü açtığı³ savunulur. Halbuki konu derinlemesine incelendiğinde durumun hiç de böyle olmadığı görülür. Say' in arz yanlı mantığında, talebin oluşmasını sağlayacak ortamın yaratılması anlamında arzın talebi yaratımını " $D = f(S)$ " pekala düşünmek mümkündür. Dolayısıyla iktisat kuramında, "devrim" kavramına mesafeye yaklaşmak, rasyonalitenin korunması açısından son derece önemlidir.

İktisat kuramındaki ikinci önemli husus da; kuramın olguyu yönlendirdiği yönündeki yaygın beklenti yanılgısıdır. Örneğin Keynes'in genel teorisi 1936'da yayımlanmışken, Büyük Bunalım'ın hemen akabinde ABD'nde talebi canlandırma amacıyla bilinçli olarak kamu finansmanı ile büyük baraj inşaatlarına yatırım yapıldığı görülür.⁴ İngiltere için istatistiklere bakıldığında da 1929 sonrası ilk iki yılda kamu harcamalarının % 6'lık artışıyla karşılaşılar. 1932 – 34 arasındaki düşüşse arizi kalmış, yerini 1935'ten itibaren yüksek oranlı artışa bırakmıştır. Doğal olarak bu gelişmeler 1936'yı milat alma olanağının da rasyonalite açısından temelsizleşmesine yol açmaktadır. Buradan kuramın olguyu açıklamadan öteye gidemediği sonucuna varılabilir.

¹ Joan ROBINSON (1984), *İktisat Felsefesi*, Çev: Vural SAVAS, M.Ü. İ.L.B.F. Yayını, 417 / 366, İstanbul, s. 7.

² Say' in burada anlatmak istedikleriyle ilgili geniş bilgi için bkz. Ali ÖZGÜVEN (1987), "Jean Baptise Say", *İFM Sabri ÜLGENER' e Armağan*, C: 43, S: 1 - 4, İstanbul. Rona TURANLI, Tamer İŞGÜDEN (1987), *Ansiklopedik Ekonomi Sözlüğü*, Bilim Teknik Yayınevi, İstanbul, s. 312.

³ Bilgi için bkz. Tülay ARIN (1988), "Keynesçi Akımlar: Keynesçiliğin Krizi ve İç Tartışmalar", *İFM Prof. Dr. Süleyman BARDA' ya Armağan*, C: 45, S: 1 - 4, İstanbul.

⁴ LIRSEY, PURVIS vd, *İktisat II*, Çev: Ahmet ÇAKMAK, Bilim Teknik Yayınevi, İstanbul.

Tablo 1: İngiltere’de 1929 - 38 Dönemi Kamu Harcamaları (Milyon \$ Olarak)

	1929	1930	1931	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938
Kamu Harc.	1107,2	1144,8	1173,5	1138,0	1066,0	1060,9	1117,4	1186,8	1303,5	1587,0

Kaynak: Alan T. PEACOCK, Jack WIESMAN (1961), *The Growth of Public Expenditure in the United Kingdom*, Princeton University, Princeton, s. 171 - 172.

Genel anlamda tanımlama yanılığısından kurtulamayan sosyal bilimlerde, mikro bazda insanı ve makro bazda da toplumları parça parça ele alarak inceleme metodolojisinin takip edilmesinin terminolojik hatalarda etkisi oldukça yüksektir.⁵ Wlibois’in sosyoloji için “kanun ilmi olmanın yanında tekamül ilmi olduğu” yönündeki tanımlamasını⁶ tüm sosyal bilimler ve dolayısıyla da ekonomi bilimi için⁷ genellemek mümkündür. Dolayısıyla bütünsel perspektifle analizlerin yapılması, temsillilik açısından son derece önemlidir.

Ekonominin aynı zamanda tekamül bilimi özelliğinde olması, Hayek’teki doğal düzenin üzerine⁸ üç sosyal bilimcinin yaklaşımları inşa edilmesi durumunda, zaman ve mekan kısıtından bağımsız genel bir ekonomi işleyiş yapısı betimlemesine ulaşılabilmektedir. Sosyo – ekonomik yaşamın kurallarının çizildiği her dönemde, aslında meşruiyeti sağlayıcı unsurun toplum olduğu görülür.⁹ Bu nedenle kendine özgülük, ekonomiyi kısıtlardan kurtarır.

Öncelikle Polanyi’nin ekonomi betimlemesi, yaptığı ultra disiplinel analizde ekonomiyi zaman ve mekan kısıtından kurtaran önemli bir aşamayı oluşturur. “Ekonomi” kelimesinin isim babası olan Aristo’nun neden “Ev İdaresi” tanımından

⁵ Bu noktada antropoloji, görece bütünsel bakışı sağlar. Dolayısıyla antropolojik bir tımdengelimci bakış açısıyla analiz yapılması, son derece önemlidir. (Bilgi için bkz. Takiyeddin MENGÜŞOĞLU (1979), “Felsefi Antropoloji Işığında Sosyoloji”, *İ.Ü. İktisat F. Sosyoloji Konferansları*, 2629 / 446, İstanbul.

⁶ Mehmet ERÖZ (1977), “Sosyolojide Sebeblilik, Hürriyet ve Zaruret Meselesi”, *İ.Ü. İktisat F. Fındıkoğlu Armağanı*, 2260 / 389, İstanbul, s. 276.

⁷ Ekonomi kuramında sosyolojik yön ve bağıtlık örgütsel açılarından ayrıntılı kuramsal bilgi için bkz. Tamer İŞGÜDEN (1984), “Ekonomi Teorisinin Sosyolojik Niteliği”, *M.Ü. İ.İ.B.F. Dergisi*, C: 1, S: 1, İstanbul.

⁸ Konunun genişliği ve tartışmaların tümünü alma zorunluluğu nedeniyle Hayek’ in doğal düzen tasviri konusunda ayrıntıya girilemeyecektir. Sadece ek vurgu olarak Hayekyen perspektifle, tüm sosyo – ekonomik yapıların toplum saiklerinden kaynaklandığını ve uzun dönemli bir sürecin etkisini vurgulamakla yetineceğiz. (Ayrıntılı bilgi için bkz. Friedrich A. HAYEK (1996,1995,1997), *Hukuk, Yasama ve Özgürlük, 3 Cilt*, Türkiye İşbankası Kültür Yayınları, Ankara.

⁹ İkel toplumlardaki ekonominin, modern ekonomileri açıklamadaki gereksizliğine karşı çıkan ilk iktisat tarihçisi olan WEBER, (Karl POLANYI (1984), *Büyük Dönüşüm*, Çev: Ayşe buğra, Alan Yayıncılık, İstanbul, s. 68.) kuralların kısıtları oluşturmasında meşruiyetin doğa üstü güçlere dayandırıldığı Eski Yunan Ayzimmet’ lerinin tüzüklerinde bile, yeni kısıtlar oluşturulduğunu vurgular. (Max WEBER (1995), *Toplumsal ve Ekonomik Örgütlenme Kuralları*, Çev: Özer OZANKAYA, İmge Kitabevi, Ankara, s. 66.) Dolayısıyla zaman kısıtından bağımsız bir karmaşıklık, sosyo – ekonomik yapıların tümünde mevcuttur ve Weber’ in de vurguladığı gibi, “yenilikler” aslında unutulup tekrar bulunan kurallardan başka da bir şey değildir. (WEBER (1995), *ibid*, s. 66.)

hareket ettiğini sorgular.¹⁰ Bu biçimselci tanımın geçerliliğine karşılık özselci (:anlamsalci) tanımı yaparak ekonomiyi kısıt altından kurtarır.¹¹ Tıpkı Wlibois'in sosyoloji için yaptığı "hem kanunları olan, hem de evrimsel dönüşüme müsait" tanımlamasında olduğu gibi yapı kuralları ve değişimi birlikte alır.

Kısıtların önce ortadan kaldırılıp sonra zaman ve mekana dayalı kısıt oluşturulması prosedürünün takip edilmesi, ekonomi politikaları konusunda analizleri yapma olanağını da mümkün kılar. Weber, protestan Avrupa'nın kapitalizm süreçlerini diğer toplumlara göre daha kolay aşarak etkinleştirmesindeki temeli toplum yapısına bağlarken;¹² Gellner de devlet müdahalesine karşılık İslam toplumlarında kapitalistleşme sürecinin Avrupa'nın aksine yaşanmamış olmasının ipuçlarını "güçlü kültür – zayıf devlet" betimlemesiyle¹³ Weberyen metodolojiye dayanarak toplum dinamiklerini ön plana çıkartmak suretiyle açıklar.¹⁴

Hayek'in doğal düzeni üzerine inşa edilen Polanyi, Weber, Gellner filozofisi üçlemesiyle de ekonominin boğucu kısıtlardan kurtarılması olanaklı kılınır. Tıpkı Polanyi'nin özselci açıdan "karşılıklık – yeniden dağıtım – mübadele" üçlemesiyle sınırlı genel kapsamlı kısıtlar altına alarak özgür bırakması gibi¹⁵ iktisat politikası da para ve maliye politikalarına bölünür. Para ve maliye politikası araçları tanımlanarak son derece genel bir kısıtla sınırlı kalınır. Bu noktadan sonra global çaplı bir etki – tepki genellemesine gitme olanağı da ortadan kalkarak toplumsal yapı dinamikli bağıtlılıkla analiz özgürlüğü oluşur.

İktisat kuramının bütününde Newtoncu bir genellemeyle karşılaşıldığı söylenebilir.¹⁶ Örneğin iktisat kuramına göre yaklaşımlardan bağımsız olarak para

¹⁰ Bkz. Karl POLANYI (1978), "Kurumlaştırılmış Süreç Olarak Ekonomi", Çev: Etyen MAHÇUPYAN, *Toplumcu Düşün*, S: 4, İstanbul.

¹¹ Ayşe BUĞRA (1999), *İktisatçılar ve İnsanlar – Bir Yöntem Çalışması*, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul.

¹² Bilgi için bkz. Max WEBER (1999), *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, Çev: Zeynep GÜRATA, Ayraç Yayınları, Ankara.

¹³ Bilgi için bkz. Ahmet ÇİĞDEM (1996), Gellner' in İslam Toplamı Modeli Üzerine Bir Not", *Toplum ve Bilim*, S: 69, İstanbul.

¹⁴ Çağlar Keyder, son yaptığı çalışmalardan birisinde bu kuramsal dinamikler üzerine Güney Avrupa' nın moderniteye uyumunda neden değişim gösteremediğinin uygulamasını yapmıştır. Konunun karmaşıklığı karşısında daha iyi anlaşılması için bkz. Çağlar KEYDER (1999), "Güney Avrupa Modernitesi ve Değişim", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 26 (3 – 4), Ankara.

¹⁵ Bilgi için bkz. Etyen MAHÇUPYAN (1978), "Piyasa Modeli, Toplumsal Yapılar ve K. POLANYI", *Toplumcu Düşün*, S: 4, İstanbul.

¹⁶ Modern iktisat kuramının kurucusu konumundaki Adam Smith önderliğindeki klasik ekolden günümüzdeki savunucusunu oluşturan Hayek' e kadar tüm kuramın doğal düzene dayanarak Newton fiziğindeki yasalara indirildiği görülür. (Özellikle bkz. Coşkun Can AKTAN (1994), *Çağdaş Liberal Düşüncede Politik İktisat*, Doğu Matbaası, Ankara, s. 1 – 10. Ali ÖZGÜVEN (1991), *İktisat Bilimine Giriş*, 6. Baskı, Filiz Kitabevi, İstanbul, s. 60 – 103.) Keynes içinde durum farklı değildir. 1944' te IMF ve Dünya Bankası' nın kurulması konusunda toplanan uluslararası konferans hakkında Keynes' in hükümetine gönderdiği mesaj aynen şöyledir: "Buraya davet edilen yirmi bir ülkenin, Haiti, Honduras, Liberya, Nikaragua, İzlanda, İran, Irak, Lüksemburg gibi ülkelerin yapabilecekleri hiç bir katkı yoktur. Bu toplantı yıllardan beri bir araya getirilmiş en büyük maymun pavyonu. Listeye Mısır, Şili ve Yugoslavya' da eklenebilir." (Aktaran: Oktay YENAL (1999), *Ulusların Zenginliği ve Uygarlığı –*

arzının kısılması, beraberinde enflasyonun hız kesmesiyle sonuçlanmalıdır. Halbuki her zaman böyle bir sonuçla karşılaşılmaz. 1999'dan itibaren Türkiye'de para arzı ivmesinin tedrici olarak hızını kesici anti - enflasyonist para politikasının uygulanmasına karşılık, iş hayatı kendi parasını çek - senet mekanizmasıyla yaratmak suretiyle, uygulanan para politikasının etkinsizliğine yol açarak enflasyonda keskin bir düşüşün yaşanmasına engel olmuştur.

Konu, tündengelimci mantıkla iktisat politikasının maliye ayağına indirgendiğinde, iki maliye politikası aracının olduğu görülür: Kamu gelirleri ve harcamaları. Gelir ayağında yer alan vergi ve borçlanmanın, çarpan etkileri formülize edilerek olası etki düzeyleri hesaplanır. Ortaya veriler sunulur.¹⁷

Çarpan etkileriyle birlikte hesaplanan fayda - maliyet düzeyleri ışığında, rasyonel bakış açısıyla en etkin araç veya araçlar sepetinin kullanılması beklenir. Bu rasyonelite açısından bütün dünya için kesin hükümler içeren uygulamadır. İktisatçı da bir mühendis konumuna indirgenir. Olumlu sonuçların alınması beklenir. Ama her ekonomide tek tip etki - tepki bileşeni oluşmaz. Daha da önemlisi, her zaman rasyonel olan politikalar da seçilmez. Bunun en tipik örnekleri de savaş gibi olağan dışı dönemlerde yaşanır. Örneğin savaşın finansmanında Almanya'da I. Dünya Savaşı'nda hiper - enflasyonist etkilerine rağmen açık piyasa işlemleri tercih edilmişken, İngiltere ve ABD'nde borçlanma yolu tercih edilmiştir.¹⁸ Daha da ilginçiyse II. Dünya Savaşı'nda aynı ülkelerin I. Dünya Savaşı'ndaki finansman araçlarını aynı doğrultuda uygulamalarıdır. Hitler'in *Kavgam* isimli kitabından da somut şekilde gözlenen hiper - enflasyonun yol açtığı gelir bölüşümündeki uçurum sonucunda tam olarak Yahudi düşmanlığıyla simgelenen kaosa¹⁹ karşı, aynı uygulamaya II. Dünya Savaşı'nda da gidilebilmiştir.

Olmaması gerekenle olan arasındaki bu ayrıklığın nedeni ne olabilir sorusunun sorulması, tam da bu nokta da zihinlerde belirir. Aslında Sorokin'in devri dalgalanma modeli de tam bu noktada imdada yetişir. SOROKIN, bir toplumda genel kural ve karakteristik özelliklerin zaman kısıtından bağımsız olarak süreklilik arz ettiğini vurgular.²⁰ Bu noktada devri - dalgalı değişme modelinin de temel çatısını oluşturmuş olur. Buna göre değişim, cemiyetin iç dinamiklerine bağlı olarak yönünü ve ivmesini

---

Eğitim Boyutu, Türkiye İşbankası Kültür Yayınları, Ankara, s. 25) Bu mesaja da açıkça görüldüğü gibi Keynes dahi, heterojen dünyaya homojen giysi biçer.

17 Maliye politikası ve araçları konusunda kuramsal bilgi için bkz. Sevim GÖRGÜN (1994), *Maliye Politikası*, İ.Ü. SBF, İstanbul. Joseph STIGLITZ (1994), *Kamu Kesimi Ekonomisi*, Çev: Ömer Faruk BATUREL, 2.Baskı, M.Ü. İ.İ.B.F. Yayını, İstanbul. Paul A. SAMUELSON, William D. NORDHAUS (1989), *Economics*, 13.Edition, McGRAW-HILL International Editions, s. 384-410. Halil NADAROĞLU (1974), *Kamu Maliyesi Teorisi*, İ.İ.T.İ.A. Yayını, İstanbul.

18 Akın İLKİN (1985), "Merkez Bankası Kaynaklarının Harp Finansmanında Kullanılması" *Harp Ekonomisi*, İstanbul. Salih TURHAN (1985), "Harbin Finansmanına İlişkin Uygulamalar", *Harp Ekonomisi*, İstanbul.

19 Bkz. Adolph HITLER (1998), *Kavgam*, Çev: M. Selman UĞURLU, Kamer Yayınları, İstanbul, s. 32 - 88.

20 Aktaran: Amiran KURTKAN BİLGİSEVEN (1995), *Genel Sosyoloji*, 5.Baskı, Filiz Kitabevi, İstanbul, s. 278.

belirler. Genel olarak da belirli kalıplar ve yapısal konumlar arasında gidip gelir. Tıpkı global çaplı savaş, istikrarsızlık - barış, istikrar veya Rusya'daki milli - dinsel motiflerin 1970'lerden itibaren ön plana çıkmasında olduğu gibi eski düzeye geri döner ve sonra tekrar değişir.²¹

SOROKIN'in devri dalgalı değişme modeli, HAYEK'in dinamik sosyo - ekonomik düzene adapte olan kurallar bütünü üzerine POLANYI, WEBER ve GELLNER'in modelleri inşa edildiğinde açıklama kabiliyetinin zirvelerine ulaşılan toplum - ekonomi ve ekonomiler ilişki ve ayrıklığında, olan - olması gereken kurgusunu açıklar. Olan zaten vardır ve olması gereken de zaten ya daha önce olan ya da olacak olandır. Bu sürekli devinim halindeki düzen, özellikle WEBER ve GELLNER'in toplumlar için sundukları tanımlarla devinimi hem durağanlaştırır, hem de yönünü tahmine yardım ederler.

Bütün bu kuramsal çerçeveden çıkan sonuçsa; aynı mekan kısıtında benzer olaylar karşısında benzer tepkilerin verilerek benzer sonuçlara ulaşılmaya dayanan toplumlar için zaman kısıtından kurtarılmış iktisat politikalarıdır. Bu açıdan maliye politikalarının aynı coğrafi sınırlar (örneğin ülke veya ülkeler birliği) içerisinde zamanlararası benzer olgulara karşı benzer şekilde uygulanacağı sonucuna varılır. Konuyla ilgili olarak 1840 - 56 dönemi Osmanlı ekonomisinde ve 1980 sonrası cumhuriyet dönemi Türkiye'sindeki iç borçların dış borçlara çevrimi incelenecektir.

1840'tan itibaren dış ticaret açıklarının finansmanı amacıyla gidilen iç borçlanmayla 1984'ten itibaren alt yapı ve tüketim harcamalarının finansmanında iç borçlanmaya gidilmesi; sebep, yaşanan süreç ve dış borçlara çevrimi açısından mukayese edilecektir.

1. İÇ BORÇLANMAYA GİDİLMESİNİN NEDENLERİ

1. 1. OSMANLI DÖNEMİ (SONUN BAŞLANGICI - 1840)

Osmanlı döneminde 1840 öncesinde de iç borçlanmanın, özellikle Galata Bankerleri vasıtasıyla gerçekleştirildiği görülür.²³ Ancak sistematik anlamda ilk iç borçlanma uygulaması, 1840' ta "kaime" ismi verilerek ihraç edilen % 8 yıllık faizli²⁴ iç istikraz senetleriyle başlamıştır.²⁵

Osmanlı döneminde 1840'taki bu ilk tertip iç borçlanmanın sebeplerine bakıldığında, Batı Dünyası'ndan farklı sebeplerle karşılaşılır. Batı Dünyası'nda yüksek

²¹ Aktaran: Mustafa E. ERKAL (1995), *Sosyoloji (Toplumbilimi)*, 6.Baskı, Der Yayınları, İstanbul, s. 241 - 242.

²³ Feridun ERGİN (1980), *Kredi Sistemleri*, İktisat Fakültesi, İstanbul, s. 28 - 29.

²⁴ Şevket PAMUK (1999), *Osmanlı İmparatorluğunda Paranın Tarihi*, Tarih vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, s. 288. Zafer TOPRAK (1997), "İktisat Tarihi", *Türkiye Tarihi III Osmanlı Devleti 1600-1908*, 5.Baskı, Cem Yayınları, İstanbul, s. 258 - 259. Ali AKYILDIZ faiz oranın % 12.5 olduğunu savunur. Ali AKYILDIZ (1996), *Osmanlı Finans Sisteminde Dönüm Noktası Kağıt Para ve Sosyo-Ekonomik Etkileri*, Eren Yay. İstanbul.

²⁵ Tahvil - bono.

üretim karşısında para arzı sıkışıklığının yaşanmasının etkisi büyüktür. Örneğin 1738 - 1800 yılları arasında Yorkshir'e'deki kumaş üretimi on iki kat artarken, banka stokları yalnızca % 18 oranında artmıştır.²⁶ 1800'e kadarki bu yüksek üretim artışı karşısında para arzında stabilite, sıkışmaya yol açmış, bu sıkışmaya çare olarak da değerli maden arzını artırma olanağının aynı süreden yoksun olması nedeniyle çek, bono ve banknota geçilmiştir.²⁷ Para arzındaki bu sıkışma, temsili para konumundaki enstrümanların nakdi bedel olarak merkez bankası çekti hüviyetine bürünmesine yol açmıştır. % 3 reeskont faiz oranıyla bankaya yatırılan senetlerin 1738 - 1800 döneminde % 38 oranında azaldığı görülmüştür.²⁸ Böyle bir ortamda da bedelsiz banknot arzı piyasayı rahatlatarak likidite sıkışıklığını önlediğinden, Batı Dünyası'nın tümünde banknot ihracı büyük boyutlara ulaşmıştır. 1800 - 1840 döneminde ABD'nde para arzının milli gelire oranının yaklaşık üç kat artması da²⁹ bu duruma örnek olarak verilebilir.

Batıda üretim artışından kaynaklanan para benzeri enstrümanlara (:banknot) geçiş, Osmanlı'da dış ticaret açığının finansmanında kullanılma amacıyla gerçekleşmiştir. Baltalimanı Antlaşması sonrasında yoğun dış ticaret açığı oluşumunu aşağıdaki tabloda görmek mümkündür.

Tablo 2: 1837 - 1850 Dönemi Osmanlı Dış Ticaret Dengesi (Milyon İngiliz Sterlini)

	1837	1838	1839	1840	1841	1842	1843	1844	1845	1846	1847	1848	1849	1850
İhracat	4,5	4,4	4,8	4,7	5,3	5,5	5,7	5,7	6,2	6,2	7,8	5,8	6,6	7,8
İthalat	4,5	6,2	5,4	5,2	5,8	6,0	6,2	7,5	7,4	6,5	8,4	7,8	8,1	8,9
Denge	0	-0,8	-0,6	-0,5	-0,5	-0,5	-0,5	-1,8	-0,8	-0,3	-0,6	-2,0	-1,5	-0,9

Kaynak: Şevket PAMUK (1994), *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme*, 2.Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, s. 66.

Yukarıdaki tabloda da görüldüğü gibi Baltalimanı Antlaşması'nın yürürlüğe girdiği 1838'den itibaren yüksek bir dış ticaret açığıyla karşılaşılımıştır. İlk Osmanlı kaimelerinin³⁰ ihraç edildiği 1840' ta, iki tertip gerçekleşen ihraç bedeli toplamının 385

²⁶ T. S. ASTHON (1996), *An Economic History of England: The 18th Century*, METHUEN&CO.LTD, London, s. 250 - 251.

²⁷ Bu durum Avrupa tarihi boyunca sürekli yaşanmıştır. Ortaçağ Avrupa' sında hayalet para kavramının oluşumu da para arzı sıkışmasından kaynaklanmıştır. (Ayrıntılı bilgi için bkz. Carlo CIPOLLA (1993), *Akdeniz Dünyasında Para, Fiyatlar ve Medeniyet*. Çev: Ali İhsan KARACAN, Bağlam Yayınları, İstanbul.

²⁸ ASTHON (1966), s. 251.

²⁹ A. H. HANSEN (1961), *Para Teorisi ve Maliye Politikası*. Çev: Ahmet KILIÇBAY, 2.Baskı, İ.Ü.İktisat Fakültesi Yayını, İstanbul, s. 5.

³⁰ Tahvil özelliğinde.

bin Sterlin olduğunu hesapladık.³¹ Dikkat edilirse dış ticaret açığının altında bir rakama denk gelir. Buradan da dış ticaret açıklarının kapatılmasında ilk iç borçlanmaya gidildiği sonucuna varılabilir.³² Ancak Osmanlı idaresi, bu farklılığın yansımalarını tahmin edememiştir.³³ Sonuç olarak Osmanlı döneminde 1840'ta ilk olarak iç istikraz senetlerinin arz edilmesi, batıdan farklı olarak tüketimin finansmanı amacıyla gerçekleştirilmiştir.³⁴

1. 2. CUMHURİYET TÜRKİYESİ (1984 SONRASI AÇMAZ)

Cumhuriyet sonrası dönemde iç borçlanma, kamu harcamalarının dolayısıyla da kamu açıklarının finansmanında uzun yıllar boyunca aktif enstrüman olarak kullanılmıştır. Ancak 1980 öncesi duruma bakıldığında iç borçlanmanın aslında, içerisinde yer alan Merkez Bankası avansları kalemi nedeniyle³⁵ karşılıksız para basımının daha çok muhasebeleştirilmesi anlamını taşıdığı görülür. Dolayısıyla böyle bir aracın, bu denli geniş kısıt altında idarenin eline verilmesi, tahvil – bono piyasasına dayanan günümüzdeki iç borçlanma yapısıyla büyük farklılıklara yol açmaktadır.

1979'da IMF'in Türkiye'nin stand – by antlaşmasında ifade ettiği taahhütlerini yerine getirmemesi sonrasında kredi musluklarını kapaması³⁶, 24 Ocak Kararları'nın alınmasına yol açan süreci de beraberinde getirmiştir. 24 Ocak Kararları'nın alınması sonrasında 3 yıl süreli stand – by antlaşmasının imzalanarak yürürlüğe girdiği görülmektedir.³⁷ Stand – by antlaşması sonrasında, dış borç yükünde 1980'de bir önceki yıla göre % 16'lık artış sağlanmış, bu oran orta – uzun vadeli dış borç yekununda % 31'e ulaşmıştır.³⁸ Dolayısıyla ertelemelerle birlikte geri ödemelerin gerçekleştiği ve bu sayede de kriz döneminin kısa vadede aşıldığı görülmektedir.

³¹ Hesaplama kullandığımız veriler için bkz. Mine EROL (1970), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Kağıt Para (Kaime)*, TTK, Ankara, s. 1, AKYILDIZ (1996), s. 30.

³² Yerasimos, Osmanlı borçlarının tümlü için dış ticaret açığını sebepler arasında en önemli konuma koymaktadır. (Bkz. Ethem ÇALIK (1993), "Osmanlı Borçları", *Türkiye Günlüğü*, s. 25, İstanbul.) Biz başlangıçtaki etkiyi kabul ediyoruz. Daha sonra borç sarmalına girilmesinin etkisi daha büyük olmuştur.

³³ 1841'de Ceride-i Havadis' te çıkan bir yazıda, Avrupa' da banknot ihracının ticari hayatta ne denli genel kabul gördüğü vurgulanarak tahvillerin banknotla çevrimi sinyalleri verilmiştir. (Haydar KAZGAN (1995), *Osmanlı'da Avrupa Finans Kapitali*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, s. 191.) Böylece üretim artışı saikinden bono ve arımdan da banknota geçildiğinden anlaşılacağı açıkça görülmektedir.

³⁴ Uzun yıllar avans kullanım sınırı olarak bütçe ödeneklerinin % 15' i kabul edilmiş ve yıllık % 1 gibi temsili bir faiz oranıyla avans kullanımına gidilmiştir. (Bkz. Ekrem PAKDEMİRLİ (1985), "Türkiye'nin İç ve Dış Borçları", *İ.Ü. İktisat Fak. M.A.M.K.*, 29.Seri, 3304/510/68, İstanbul, s. 32 - 33.)

³⁵ Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Seyhun DOĞAN (1996), *IMF İstikrar Programları ve Türkiye*, Işık Basım - yayın, İstanbul, s. 131 vd.

³⁶ Süreçle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Gülten KAZGAN (1985), *Ekonomide Dış Açık Büyüme*, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, s. 386 vd.

³⁷ Hesaplama kullandığımız verileri aktaran: Erdoğan ALKİN (1980), *Uluslararası Ekonomik İlişkiler*, İ.Ü. İktisat Fak. Yayınları, s. 317 - 321.

³⁸ Para ve maliye politikaları birlikte uygulanmıştır. Sıkı para politikası tanımlı, sınırlı kalmaktadır.

Merkez Bankası Avansları ağırlıklı kısa vadeli iç borçların, IMF'ye verilen taahhütler çerçevesinde 1982'de anti – enflasyonist iktisat politikası³⁹ uygulaması sonucunda uzun vadeli iç borçlara (tahvil) çevrimi gerçekleştirilmiştir. Ancak iç borç yükünde 1980 – 1983 döneminde de ciddi artışların gerçekleştirilmesi, dış borçların çevrilmesiyle sınırlı kaldığını göstermektedir.⁴⁰

IMF'in kontrolünün kademeli olarak sona erdiği ve sivilizasyon süreci, anlamlı boyuta ulaştığı 1983'ten itibaren uygulanmakta olan iktisat politikalarında da gevşemeye yol açmıştır. Bu dönemde özellikle 1983 sonu ve 1984 başında % 49'la en yüksek faizin 3 aylık mevduata verilmesine⁴¹ ek olarak enflasyonun da beklenenden yüksek çıkması sonucunda tasarruflar, 3 aylık mevduata birikmiştir.⁴² Seçim ekonomisi, görece düzelmiş bir konjonktür ve vade yapısındaki seçişin tamamlanmasıyla iç borçlanma tercihi ve yapısı da 1984'e gelindiğinde belirlenmiştir. İç borçlanma profiline bakıldığında, borçlanmanın tıpkı 1840'daki gibi tüketim finansmanına⁴³ dayandığı görülmüştür.

2. İÇ BORÇ SARMALINA GİRİŞ

2. 1. OSMANLI DÖNEMİ (1844 – 1862)

1840 – 50 dönemi kaimeleri, önceden de belirtildiği gibi iç istikraz senedi (tahvil) özelliğindedir. 1850'den itibaren "evrak-i nakdiyye"⁴³ de denilen küçük kupürlü ilk banknotlar tedavüle sürülmüştür.⁴⁴

Kaimelerin, banknot olarak tedavüle sürülmesinin nedenlerini anlamak için, iç finansman kaynaklarının sınırını tespit etmek gerekir. Bu açıdan Osmanlı dönemindeki resmi ve gayri – resmi iç kreditorlere bakılmalıdır.

³⁹ Verilerle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. PAKDEMİRLİ (1985), s. 32 - 34. Ayrıca Yılmaz AKYÜZ' ün yaptığı ampirik analizde, 1978 - 79 döneminde kamu kesiminde % 83.3 ve mali olmayan özel şirketlerde % 16.7 olarak gerçekleşen sektörel açıkların stand - by anlaşması sonrasında 1981' de kamu için % 47.5' e gerilediği, buna karşılık mali olmayan özel şirketlerde % 52.5' e yükseldiği hesaplanmıştır. (Bkz. Yılmaz AKYÜZ (1985, "Türkiye' de Mali Sistem Aracılığıyla Kaynak Aktarımı: 1980 Öncesi ve Sonrası", *Brakınız Yapımlar Brakınız Geçsinler - Türkiye Ekonomisi 1980 - 1985*, Bilgi Yayınevi, s. 77 - 79.) Dolayısıyla dış borçlanmanın, reel özel kesime kaynak aktarımında da kullanılmadığı görülmektedir.

⁴⁰ Ahmet KILIÇBAY (1991), *Türk Ekonomisi*, 3.Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, s. 181.

⁴¹ İlker PARASIZ (1992), *Para Banka ve Finansal Piyasalar*, 4.Baskı, Ezgi Kitabevi, Bursa, s. 292. 1983 - 86 döneminde milli gelirin gelir türlerine göre dağılımında, faiz+kira+kar paylarının % 54.93' ten % 16' lık artışla % 64.2' ye yükseldiği görülmüştür. (Mehmet TOSUNER (1989), *1980 sonrası Türk Vergi Sisteminin Yapısı ve Gelişimi*, Bayraklı Matbaacılık, İzmir, s. 114.) Bunun nedeni ise, 1983 sonu ve 1984 başından itibaren çizilen iç borçlanma profilidir.

⁴² Örneğin dış ticaret istatistiklerine bakıldığında, ana mal gruplarına göre tüketim mallarının toplam ithalat içerisindeki ağırlığı 1980 - 82 döneminde % 2 civarındayken 1983' te % 2.6' ya ve 1984' te ise % 4.4' e çıkmıştır. (Bkz. DİE (2001), *İstatistik Göstergeler 1923 - 1998*, s. 415.)

⁴³ Kaimenin diğer adı.

⁴⁴ Özellikle 20 kuruşluk. (Bkz. AKYILDIZ (1996), *ibid.*)

Öncelikle Osmanlı döneminde kredi ve kreditorlere bakışta çifte standardın olduğu görülmektedir. Bu dönemde kamu – özel ayırımına göre Galata Bankerleri'nin devlet harcamalarını, para vakıflarının da özel tüketim ve yatırımları verdikleri kredilerle finanse etmişlerdir. Bunun dışında özellikle taşrada tefeciliğin son derece yaygın olduğu da bilinmektedir. İşte tam bu noktada da çifte standart başlamaktadır.

Osmanlı döneminde tefeciliği önlemekle ilgili olarak borç – alacak ilişkisinden faizi yasaklayıcı pek çok hüküm verilmiştir.⁴⁵ Tefeciliğe karşı tavır alışı karşılık Murat ÇİZAKÇA' nın Bursa Kadılığı sicillerine dayanarak yaptığı arşiv taraması sonuçlarında, 1563 – 1805 döneminde para vakıflarının % 7 ile % 16 arasında faiz karşılığı kredi sağladığı sonucuna varılmakta olup, yalnızca 1767 yılına ait Bursa' da 545 adet para vakfının bulunduğu tespit edilmiştir.⁴⁶ Bu açıdan para vakıflarını, özellikle günümüzde ABD' nde yaygın olan tek şubeli bankalara benzetmek de mümkündür.⁴⁷

Devletin borçlanmaya gittiği kreditorlerine bakıldığında da Galata Bankerleri'yle karşılaşmaktadır. Özellikle 16. yüzyılın sonlarıyla 17. yüzyılın başlarından itibaren Avrupa'da kamu harcamalarının finansmanında regalyen gelirlerin⁴⁸ ağırlık kazandığı görülür. Tam da bu dönemde, 1775' ten itibaren Esham uygulamalarına gidildiği görülür ki bu, bir çeşit vergi gelirinin önceden nakdi satışı anlamına geldiğinden pre - iç istikraz anlamını taşımaktadır.⁴⁹ Yapılan iskonto da aslında faizden başka birşey değildir. 1840'tan itibaren kaimelerin ikrazı sonrasında, kaimelerin alıcıları yine ağırlıklı olarak Galata Bankerleri olmuştur.⁵⁰ Dolayısıyla iç borçlanmada hem

⁴⁵ İstanbul Büyükşehir Belediyesince hazırlanan İstanbul finans tarihinde, tüccar - tüccar, tüccar - diğer, borç mirası konularında faiz alımı, alınan faizin geri alımı talebiyle ilgili 35 farklı sicil örneğini (1742 - 1787 tarihleri arası dönem için) murabaha başlığı altında belge aslı ve latin alfabesine çevirisini bulmak mümkündür. (Ahmet TABAKOĞLU vd (1998), *İstanbul Ahkam Defterleri-İstanbul Finans Tarihi I*, İBB İstanbul Araştırmaları Merkezi, İstanbul.) Bu hükümlerin hepsinde, faizi yasaklayıcı hukuk hükmünden hareket edildiği görülmektedir.

⁴⁶ Bkz. Murat ÇİZAKÇA (1993), *Risk Sermayesi Özel Finans Kurumları ve Para Vakıfları*, İlmî Neşriyat, İstanbul, s. 70 - 71, özellikle istatistiki bilgi için s. 81 - 104. Üstelik Murat ÇİZAKÇA' nın arşiv taraması 1584 - 86 tağşişi sonrası dönem ağırlıklıdır ve 565 vakıf, 1767' de mevcuttur. 1584 - 86 tağşişiyle para vakıflarını kurma eğiliminin büyük ölçüde azaldığı düşünüldüğünde (Bkz. Haydar KAZGAN vd (1995), *Osmanlı' dan günümüze Türk Finans Tarihi*, Cilt I, İMKB, İstanbul, s. 164.) bu seviyenin çok daha yüksek olduğunu tahmin etmek mümkündür. Ömer Lütfü BARKAN' ın tespitine göre 1456 - 1551 yılları arasında yalnızca İstanbul' da 1161 para vakfının kurulduğu bilinmektedir. (Aktaran: Ahmet TABAKOĞLU (1994), *Türk İktisat Tarihi*, 2.Baskı, Dergah Yayınları, İstanbul, s. 278.) Bu da yaklaşık yılda 12 para vakfının kuruluşu anlamına gelir. Bütün bu rakamlar para vakıflarının ne denli geniş çaplı bir tek şubeli bankacılık sistemini oluşturduğunu açıkça göstermektedir.

⁴⁷ Tek şubeli bankacılıkla ilgili bilgi için bkz. Servet EYÜPGİLLER (1994), *Bankacılar İçin Banka İşletmeciliği Bilgisi*, 5.Baskı, Banka ve Ticaret Hukuku Araştırma Enstitüsü, Ankara, s. 42 - 43, 81.

⁴⁸ Nihat FALAY (1996), *Maliye Tarihi*, 2.Baskı, Filiz Kitabevi, İstanbul, s. 12 - 13.

⁴⁹ Yavuz CEZAR (1986), *Osmanlı Maliyesinde Bunalm ve Değişim Dönemi*, Alan Yayıncılık, İstanbul, s. 79.

⁵⁰ 1854'ten itibaren dış borçlanmaya da gidilmesi sonrasında Galata Bankerleri, 1864'te önce demek etrafında toplanmış, sonrasında 1866' da Dersaadet Tahvilat Borsasını kurdurmuşlardır. (Bkz. Azmi FERTEKLİĞİL (1984), "Menkul Kıymet Borsaları", *Türkiye'de Sermaye Piyasaları Semineri Tebliğleri*, SPK ve İKV Yayınları, İstanbul, s. 297.) 1880'e geldiğinde ise Rütum-u Sitte gelirleri Galata Bankerleri'ne bırakılmış, daha sonra yabancı kreditorlerin de kapsama alınması sonrasında 23 yıl boyunca 590.000 sterlinlik geliri rehnemete yetkisi tanınmıştır. Bu bedel, 1880'de 13.686.000 sterlinlik

monopsona hem de oligopole dayalı karşılıklı teknelci bir piyasanın mevcut olduğu görülür.

Kaimelerin ihraç edildiği 1840' tan itibaren idarenin kaimeleri en kısa zamanda piyasadan çekme amacını güttüğü görülür.⁵¹ Ancak Baltalimanı Antlaşması sonrasında dış ticaret dengesinde oluşan yüksek açığa bir de 1839 Tanzimat Fermanı sonrasında merkezileşmeye gidilmesiyle beraber bütçe gelir – gider dengesinde oluşan açık eklenince, bu olanak ortadan kalkmıştır. 1840 – 1850 dönemine bakıldığında, sürekli iç istikraz senedi konumundaki kaimelerin ihracıyla çevrilen bir borç yönetiminin mevcut olduğu görülür.

İç borç sarmalına girildiğinin ilk habercisi, 1844'te yapılan Tahsis-i Sikke İşlemi'dir.⁵² Kaimenin altına karşı konvertibilitesini sağlamak amacıyla girişilen bu işlemde, idarenin tağşişe gitme erki elinden alınarak parasal istikrar sağlanması hedeflenmiştir. Böylece de kaimelerin altın liraya çevrilmesinde (:konvertibilitesi) istikrar sağlanacağından, kaimelere talebin artması da sağlanacaktır düşüncesinden hareket edilmiştir. İkinci bir amaç olarak da yine kaime ihracında fon kapasitesini Galata Bankerleri'nin tekelinden kurtararak hacmi arttırma gayreti olduğu görülür. Kaimelerin kupürlerine bakıldığında, 1000 kuruşluk kaimelerin dışında 100 kuruşluk kaimelerin de yoğun olarak ihraç edilmesi, iç piyasaya dayalı fon kapasitesini genişletme stratejisinin benimsendiğini desteklemektedir.

1844'te kaimelerin altın karşısındaki konvertibilitesinin istikrara kavuşturulması sonrasındaki ikinci girişimse karşılıksız para basımına geçiş olmuştur. 1850'den itibaren 10 ve 20 kuruşluk kupürler halinde faizsiz ve banknot özelliğindeki yeni tertip kaimeler, emisyon mekanizmasıyla iç borçların tedrici çevrimi amacının ürünüdür. Ancak bu kademeli çevrim de iç borç sarmalından çıkışa imkan tanımamıştır. Emisyonun genişlemesi, kaimenin altın karşısındaki konvertibilitesini ortadan kaldırmış bu sebeple de GRASHAM Kanunu'nun etkisini beraberinde getirmiştir. Doğal sonuç olarak da 1862'de iç borçların bütünüyle dış borçlara çevrilmesine kadar geçen sürede altın lira karşısında Kaime'de, % 440'lık devalüasyon yaşanmıştır.⁵³ 1850'den itibaren emisyon mekanizmasının kullanılması öncesinde, 1848'den itibaren 1862'ye değin İzne-i Umumiye⁵⁴ isimli vergi konularak Kaimeler' in toplatılmasına tahsis edilmiştir. Ancak

---

Osmanlı bütçe gelirlerinin % 4,3'üne denk gelmektedir. (Bkz. Mr. BLAND (1883), "Türk Maliyesi Hakkında Rapor", *Osmanlı Maliyesi Hakkında İngiliz Raporları (1861-1892)*, Der: Nezih VARCAN, T.C. Maliye Bakanlığı, Yayın No:200/355, Ankara, 2000, s. 163 - 164, 169.)

51 Ali AKYILDIZ (1996), *ibid*, s. 50.

52 Tahsis-i sikke işlemi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Şevket PAMUK (1995), "En Büyük Tağşiş ve 1844 Tarihli Tahsis-i Sikke İşlemi", *Toplumsal Tarih*, C: 3, S: 13, İstanbul.

53 1850 – 62' yle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Ali AKYILDIZ (1996), *ibid*, s. 46 – 77.

54 Osmanlı maliye nazırlarından ve Mekteb-i Mülkiyye Müderis-i Kadim' lerinden Abdurrahman Vefik SAYIN' ın Osmanlı Vergi Sistemi' ni anlattığı başyapıtta bütçe gelirleri içerisinde İzne-i Cihaddiye isimli savaş zamanlarında geçici ve imdadiye tarzı ek vergiden bahsedilir. (Bkz. Abdurrahman Vefik SAYIN (1913), *Tekalif-i Kavaidi*, (Latin Alfabesine Transkripsiyonu: F. Hakan ÖZKAN), T.C. Maliye Bakanlığı, 1999/352, Ankara, s. 99 – 104.) Kaimelerin itfasında kullanılmak üzere konulan bu geçici ek verginin Osmanlı döneminde ilk defa, savaş zamanlarında başvuru olan vergi karakterinde olup aynı ismin verilmiş

toplanan iane geliri, kaimelerin toplatılarak yakılmak suretiyle imhasına olanak tanıyacak hacme ulaşamamıştır. İane gelirine başvurulmasına yönelik girişimlerin başladığı 1848'den sonra ilk uygulamanın başladığı 1852'den itibaren, Kaimeler 1861'e kadar periyotlar halinde toplanmıştır. Ancak elde edilen gelirin bütünü bu amaca tahsis edilememiş; 1852' deki ilk tertip iane gelirinin sadece 1.5 milyon altın liraya karşılık gelen kısmının dörtte biri⁵⁵ kaimelerin itfasına ayrılabilmiş⁵⁶, 1862'deyse kaimelerin bütünüyle ortadan kaldırılması kaçınılmaz hale gelmiştir.

İç borç sarmalına giriş sonrasında kamu maliyesinin iflas ettiği ve finans sisteminin spekülatif bir yapıya oturduğu görülmüştür. Bunda borç yükünün geri çevirim olanağının (:roll over) ortadan kalkacak boyutta yükselmesinin etkisi belirleyicidir.

İç borç sarmalına girişin boyutunu ortaya koymak açısından aşağıdaki tabloda 1859 – 65 yılları arasında Osmanlı bütçe dengesi gösterilmiştir.

Tablo 3: 1859 – 65 Yılları Arasında Osmanlı Bütçe Dengesi (Sterlin Cinsinden)*

BÜTÇE GELİR- GİDER**	1275/ (1859–60)	1276/ (1860-1861)	1277/ (1861-1862)	1278/ (1862-1863)	1280/ (1864-1865)
Kamu Gelirleri	9,712,000	---	11,350,000	14,945,000	14,590,000
Kamu Giderleri	11,089,000	---	12,960,000	14,322,000	13,676,000
Bütçe Dengesi	-1,377,000	-1.202,000	-1,610,000	633,000	914,000

*1 Sterlin = 125 kuruş Paritesine Göre ** Yuvarlamalar nedeniyle toplam farklıdır.

Kaynaklar:

-Mr FOSTER, LORD HOBART (1861), "Türkiye' nin Mali Durumu Hakkında Rapor", *Osmanlı Maliyesi Hakkında İngiliz Raporları (1861 – 1892)*, Derleyen: Nezih VARGAN, T.C. Maliye Bakanlığı, Yayın No: 2000 / 355, Ankara, 2000, s. 16, 39.

-LORD HOBART (1863), "Türk Maliyesi Hakkında Rapor", *Osmanlı Maliyesi Hakkında İngiliz Raporları (1861 – 1892)*, Der: Nezih VARGAN, T.C. Maliye Bakanlığı, Yayın No: 2000 / 355, Ankara, 2000, s. 65, 93 - 94.

olması, iç borçların itfasına yönelik sonlandırıcı bakışın ne denli önemli boyuta ulaştığını göstermesi açısından dikkat çekicidir.

55 Bu dönemdeki tedavütdaki faizli – faizsiz kaimelerin toplam tutarı 6 milyon altın lirayı geçmekteydi. Ali AKYILDIZ (1996), *ibid*, s. 50.

56 İane gelirinin kaimelerin itfasına tahsisi, bütçenin adem-i tahsisini göstermektedir. Osmanlı döneminde bütçe ilkelerinden "genellik ilkesi" ne aykırı davranıldığı görülür. Cumhuriyet sonrası dönemdeyse bütçenin genellik ilkesine uygun oluşturulduğu savunulur. Ancak zaman zaman küçük istisnaların yaşandığı kabul edilir. Halbuki bir sonraki kısımda görüleceği üzere vergi yükünde kriz dönemlerinde yapılan ayarlamalar, aslında krize yol açan faktörlerin finansmanına tahsis edildiğinden genellik ilkesi de dolaylı olarak delinmiş olur. (Genellik ilkesi ve tartışmalarıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Ömer Faruk BATUREL (1996), *Kamu Bütçesi*, 8.Baskı, M.Ü. Nihad Sayar Eğitim Vakfı, İstanbul, s. 9 – 12. Akif ERGİNAY (1976), *Kamu Maliyesi*, 5.Baskı, A.Ü. Hukuk Fakültesi, Yayın No: 382, Ankara, s. 202 – 204. Gülay COŞKUN (1986), *Devlet Bütçesi*, Turhan Kitabevi, Ankara, s. 43 – 45.) Dolayısıyla bir karakteristik özellik de bütçede genellik ilkesinin iç borç sarmalına düştüğünde sürekli delinmesinde yaşanmaktadır.

Yukarıdaki tabloda da görüleceği üzere 1859 – 62 döneminde bütçe açığı, kamu gelirlerinin % 10 - % 15 aralığında gerçekleşmiştir. 1862’de iç borçların dış borçlara çevrilmesi sonrasında artan oranda bütçe fazlası verilmiştir. Yaşanan bütçe açığındaki temel neden, iç borç yükünden kaynaklanmaktadır.

İç borç yükünün geldiği noktayı görmek açısından aşağıdaki tabloda 1854 – 1862 yılları arasında yapılan iç borçlanma toplamı yıllar itibarıyla gösterilmiştir.

Tablo 4: 1854 – 1862 Yılları Arasında İç Borçlanma (Sterlin Cinsinden)

	1854	1855	1858-1859	1860	1862
İç Borçlanma	3,000,000	5,000,000	5,000,000	2,037,220	8,000,000

Kaynak: Mr. RUMROLD (1872), “1872 – 73 Yılları Türk Bütçesi ile İlgili Rapor”, *Osmanlı Maliyesi Hakkında İngiliz Raporları (1861 – 1892)*, Der: Nezih VARGAN, T.C. Maliye Bakanlığı, Yayın No: 2000 / 355, Ankara, 2000, s. 140.

Yukarıdaki tabloda da görüleceği üzere 1854 – 1862 yılları arasında yaklaşık 23 milyon sterlinlik iç borçlanmaya gidilmiştir. Bu tutar, tablo – 3’te de görüleceği üzere Osmanlı bütçe gelirinin ortalama iki yıllık toplamını aşmaktadır.

Özellikle kaimelerin toplatılarak imha edildiği 1862 senesinde iç borçlanmanın bir önceki yıla göre yaklaşık dört kat oranında arttığı görülmektedir. Bunun anlamıysa iç borçların dış borçlara çevrilmesinde sınırlı kalındığı, dış kaynaklara ilave olarak iç kaynakların da kullanıldığıdır. Bu noktadaysa Galata Bankerleri ön plana çıkmaktadır.

İç borç sarmalına giriş sonrasında Galata Bankerlerine bakıldığında, özellikle 1852’ de muteber 20 sarrafla Kaime takas işlemlerinin yapılmasını sağlamaya yönelik girişimlerin olduğu görülür. Bu 20 sarraf dışında Kaime takas yapmak isteyenler içinse yüksek sermaye ve kefil şartları getirilerek bir çeşit finans piyasasının rehabilitasyonuna gidilmiştir.⁵⁷

Sıkı şartlarla finans piyasasının⁵⁸ denetim altına alınmasına karşılık Kaimelerin tamamen tedavülden kaldırılmasını gerektirecek boyutta krizin olduğu 13 Aralık 1861 tarihli İstanbul Paniği’ne yol açanlar da, bütçenin memur maaşlarının verilmesine dahi olanak tanımayacak bir dar boğaza girdiği yönünde spekülasyon yapan Galata Bankerleri olmuştur.⁵⁹

Galata Bankerlerine bu kadar esnek ve hoş görülme tavrı alışın nedenlerine bakıldığındaysa kaimeler dışında doğrudan iç borçlanmanın yapılacağı kesim olarak da değerlendirilmelerinin etkisiyle karşılaştırılır. Mevcut istatistiki bilgiler de bu bakışın doğruluğunu teyit etmektedir.

⁵⁷ Bkz. Ali AKYILDIZ (1996), *ibid*, s. 79.

⁵⁸ Tahvil Piyasası

⁵⁹ Ali AKYILDIZ (1996), *ibid*, s. 79.

Tablo 5: 1853 – 1861 Döneminde Borçlanma Türlerine Göre İç Borç İhraçları
(Sterlin* ve %)

	(1) ESHAM		(2) KAİME		(3)TÜCCAR & SARRAF		(4)=(1)+(2)+(3) TOPLAM	
	Sterlin	Nisbi	Sterlin	Nisbi	Sterlin	Nisbi	Sterlin	Nisbi
1853-54	–	0,000	400,000	0,688	181,100	0,312	581,100	1,000
1854-55	200,400	0,154	1,053,500	0,812	43,700	0,034	1,297,600	1,000
1855-56	547,100	0,326	512,600	0,305	618,500	0,369	1,678,200	1,000
1856-57	–	0,000	–	0,000	492,500	1,000	492,500	1,000
1857-58	681,000	0,478	200,000	0,141	541,200	0,381	1,422,200	1,000
1858-59	114,000	0,024	2,000,000	0,417	2,677,400	0,559	4,791,400	1,000
1859-60	–	0,000	–	0,000	3,437,500	1,000	3,437,500	1,000
1860-61	1,400,000	0,266	–	0,000	3,584,500	0,734	5,254,500	1,000

* 1 Sterlin = 125 Kuruş paritesine göre hesaplanmıştır.

İstatistiki verileri aktaran: Tevfik GÜRAN (1988), "Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi": Bütçeler ve Hazine Hesapları, 1841 – 1861", *Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, C:13, S:17, Ankara, s. 239.

Yukarıdaki tabloda da görüleceği üzere özellikle Kaime ihracının durdurulduğu 1859'dan itibaren iç borç kullanımında Galata Bankerlerine yönelinmiş, 1865 – 57 mali döneminde olduğu gibi esham ve kaime kullanımının tercih edilmediği yıllarda da Galata Bankerlerinden borç kullanımı gerçekleşmiştir.

1862'ye gelindiğinde toplam 32,5 milyon sterline ulaşan Osmanlı borçlarının yaklaşık % 60'ını iç borçlar oluşturmuş⁶⁰, iç borçlar içerisinde Galata Bankerlerinin verdiği kredilerse önemli ağırlığa ulaşmıştır. Dolayısıyla böyle bir kompozisyonda Galata Bankerlerine yönelik yapısal bir reformun yapılması iradesi de idarece gösterilememiş, 1862'de Galata Bankerleri spekülasyonlarına dayanan İstanbul Paniği'ne de zemin hazırlanmıştır.

İç borç yapısına bakıldığında da 1862'de yapılan ödeme planına göre 16,650,000 iç borç geri ödemesinin yaklaşık % 51,6'sına denk gelen 7,650,000 sterlinlik kısmının dalgalı borçlardan⁶¹ oluştuğu görülmektedir.⁶² Yani iç borç sarmalına girişte ve geri çevrimin olanaksızlığına yol açan gelişmelerin temelinde, aynı zamanda vadenin kısalığının da etkisi büyük olmuştur.

2. 2. CUMHURİYET TÜRKİYE'Sİ (1998'E KADAR Kİ SÜREÇ)

1984'ten itibaren tercih edilen iç borçlanma stratejisinin anlaşılmasında; ilgili dönemi 1994'ü milat yılı olarak kabul etmek üzere ikiye ayırmak gerekir.

⁶⁰ Bkz. Mr. FOSTER, LORD HOBART (1861), *ibid*, s. 66.

⁶¹ Vadesi 2 yıldan kısa olan kısa vadeli borçlara dalgalı borçlar denir. (Bkz. Menduh YAŞA (1978), *Devlet Borçları*, A.Ü. Hukuk Fakültesi Ekonomi ve Maliye Enstitüsü Yayınları, 421 / 4, Ankara, s. 22 – 23.

⁶² LORD HOBART (2000), *ibid*, s. 75.

Öncelikle 1994'e kadar iç borç stoğundaki gelişmeyle enflasyon oranlarındaki gelişmeye bakmak önemlidir.

Tablo 6: 1980 – 93 Arasında İç Borç Stoğu ve Enflasyon Oranı (Tüfe Endeksli)

Yıllar	İç Borç Stoğu/GSMH	İç Borç Stoğu/M ₂	Yıllık Enflasyon (TÜFE'ye göre)
1980	3,6	20,6	110,2
1981	3,1	14,5	36,6
1982	3,2	12,7	29,7
1983	3,0	12,0	31,4
1984	3,9	15,1	48,4
1985	4,5	16,4	45,0
1986	4,7	16,5	34,6
1987	5,8	18,8	38,9
1988	5,7	20,2	75,4
1989	6,3	23,6	63,3
1990	6,2	26,3	60,3
1991	6,8	25,6	66,0
1992	10,0	37,7	70,1
1993	12,7	45,5	66,0

Kaynaklar:

TÜSİAD (1996), *1980 Sonrasında Kaynakların Kamu ve Özel Sektör Arasında Paylaşımı ve Sonuçları*, İstanbul, s. 24.

OECD (1994), *Etudes Economiques De L' Ocde Turquie*, Paris, s. 61.

Yukarıdaki tabloda da görüleceği üzere % 30 – 40 bandında stabil olan enflasyon iç borç stoğunda 1987'de yaşanan sıçrama sonrasında 1988'de % 75'lik seviyeyi aşmıştır. İç borç sarmalına girişle birlikte yeniden başlayan yüksek kronik enflasyon süreci, iç borç stoğunda 1987'de bankacılık sisteminde de ciddi sorunlara yol açmış, 1988'e gelindiğinde bir önceki yıla göre bankacılık sisteminde net faiz gelirinde % 5'e ulaşan reel daralmayla sonuçlanmıştır.⁶³

Yaşanan kısa süreli finansal kriz ve yüksek enflasyonist sürece girilmesi, iktisat politikaları enstrümanlarından para politikasının tercihine yol açmış, daha zor ve yapısal reform gerektiren maliye politikalarından uzak durulmasına sebep olmuştur. Bunun sonucunda 1979'dan itibaren gündemde olan ve 1984'ten itibaren sürekli yeni tarihlerin ilan edildiği TL'nin döviz karşısındaki konvertibilitesini sağlayacak düzenlemeler⁶⁴, 8 Ağustos 1989'da yürürlüğe girmiştir.⁶⁵

⁶³ Hesaplama da kullanılan kar – zarar hesabı sektör cetveli için bkz. Selçuk ABAÇ (1990), *Türkiye' de Bankacılık ve Bankalar Sistemi 90*, IBAR Yayınları, İstanbul, s. 29

⁶⁴ Ömer ABUŞOĞLU (1986), *Türk Lirasının Konvertibilitesi*, GÜR – YAY Matbaacılık, Adana, s. 74.

⁶⁵ Süreçle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Türkel MİNİBAŞ (1992), *Az Gelişmiş Ülkelerde Kalkınmanın Finansman Politikaları ve Türkiye*, Der Yayınları, İstanbul, s. 104 – 105.

TL'nin 1989'daki yurtiçi konvertibilitesi, beraberinde iki önemli yapısal değişiklikle sonuçlanmıştır. Bu tarihten itibaren döviz tevdiat hesaplarında, TL'nin döviz karşısında değerini koruyucu kur politikalarının⁶⁶ kademeli olarak bırakılacağı beklentisiyle dövize yönelik talepte süratli bir artış yaşanmıştır. Aşağıdaki tabloda 1988 – 1993 döneminde mevduat miktarları dolar ve yüzdelik cinsinden sunulmuştur.

Tablo 7: 1988 – 93 Yılları Arasında Mevduattaki Gelişmeler (Milyon ABD \$ ve Yüzde Olarak)

	1988		1989		1990		1991		1992		1993	
	M \$	%	M \$	%	M \$	%	M \$	%	M \$	%	M \$	%
Vadeli Mevduat(\$)	12,984	100	17,491	100	21,043	100	23,163	100	25,058	100	26,556	100
TL	9,611	74	13,173	75	15,253	72	14,853	64	14,830	49	15,355	48
Yabancı Para	3,373	26	4,318	25	5,789	28	8,309	36	10,228	41	11,201	42
Vadesiz Mevduat(\$)	7,933	100	9,373	100	11,521	100	9,624	100	10,647	100	11,137	100
TL	6,178	78	7,592	81	9,611	83	7,396	77	7,726	73	7,470	67
Yabancı Para	1,756	22	1,782	19	1,910	17	2,228	23	2,921	27	3,667	33

Kaynak: TBB (1998), *Bankacılar*, Sayı: 26, ek, İstanbul.

Not: Yüzdelik ağırlık hesaplamasında yuvarlamalar nedeniyle toplam farklıdır.

Yukarıdaki tabloda da görüleceği üzere 1990 – 91'de vadesiz mevduat kullanımında % 20'yi aşan daralmaya karşılık; döviz tevdiat hesaplarında % 17'lik bir artış yaşanmıştır. Bunun anlamıysa vadesiz döviz tevdiat hesaplarında toplam içi ağırlığın yaklaşık beşte ikilik artış kaydedtiğidir.⁶⁷

Vadeli mevduat hesaplarındaki gelişmelere bakıldığında da benzer bir yapıyla karşılaşılmaktadır. Yine 1990 – 91 yılları arasındaki değişime bakıldığında döviz tevdiat hesaplarında toplam içerisinde yaklaşık üçte birlik bir artışın yaşandığı görülmektedir.

1989'daki ulusal konvertibiliteyle beraber anti – enflasyonist para politikasında döviz kuru çıpasının belirli ölçüde terk edilişi, faiz çıpasıyla kontrol edilmeye çalışılan bir finans piyasasının oluşmasına yol açmıştır. 1984 – 91 döneminde, özellikle de 1989'daki konvertibilite sonrasında; yoğun bir “crowding – out” olgusuyla karşılaşılmıştır.⁶⁸ Faiz çıpasının etkin olarak kullanılmıyorsa, crowding – out'un oluşmasına neden olan yüksek faiz düzeyinin kronikleşmesini beraberinde getirmiştir.

⁶⁶ Tam anlamıyla sabit ya da dalgalı kur rejimi demek mümkün değildir. Bir çeşit ara rejim.

⁶⁷ Mevduatta döviz tevdiat hesaplarındaki artışa karşılık kredi stoğunda ve özellikle de Merkez bankası kredilerinde TL'ye yönelişin süratlendiği görülmektedir. (İstatistiksel bilgi için bkz. TÜSİAD (1996), *1996 Yılına GİRERKEN TÜRK EKONOMİSİ*, İstanbul, s. 111.) Mevduatlardaki dövize yönelişin yanı sıra yatırım aracı olarak altına dönüşün sonucunda 1985' teki ilk sıçramanın ardından 1989' dan itibaren altın imalatında % 37' lik artışla 100 ton sınırı aşılmıştır. (Bkz. Stewart MURRAY vd (1991), *Gold 1991*, Gold Fields Mineral Services Ltd, London, s. 36.)

⁶⁸ Cevat KARATAŞ (1994), “Türkiye’de Kamu Borçları, Vergi Sistemi ve Kamu Harcamaları 1980 – 93”, *İ.Ü. İktisat Fak. M.A.M.K.*, 36. Seri, 3891 / 551/78, İstanbul, s. 87.

Tablo 8: Türkiye' de İç Borç Faiz Oranları (Yıllık Bileşik)

Vadeler	1987	1988	1989	1990	1991	1992
3 Ay	50,30	68,10	59,80	56,90	88,00	97,80
6 Ay	50,30	66,30	60,10	55,00	80,90	87,60
9 Ay	48,30	63,20	60,00	52,10	76,50	79,00
1 Yıl	47,04	62,36	58,29	51,94	72,05	75,39

Kaynak: TOBB (1993), *1992 Ekonomik Rapor*, 48. Genel Kurul, ?, s. 109.

Yukarıdaki tabloda görüleceği üzere 1990 – 91 yılları arasında iç borç ortalama faiz oranları % 39' la % 55 arasında bir sıçrama göstererek 3 aylık hazine bonolarında % 88'e kadar yükselmiştir. Bu gelişme, beraberinde faiz maliyetini yükselterek bankacılık kesiminde faiz maliyetinin toplam mevduatlara oranını 1990 – 91 yıllarında % 41,8'den % 51,6'ya yükselmesine yol açmıştır.⁶⁹ Bu durum, bankacılık kesimi fonlarının da yetersiz kalmasına ve iç istikraz senedi alıcılarında yapısal değişikliğe yol açarak tasarruf sahiplerinin ağırlığının sıfır olduğu bir noktadan 1992' de önce % 5,8'e ve ardından 1992'de de % 24 seviyesine yükselmesini zorunlu kılmıştır.⁷⁰ Kamu açıklarındaki sıçrama da 1990 – 91 yıllarında gerçekleşmiştir.⁷¹

1989'da girilen ulusal çaplı TL konvertibilitesinin yol açtığı ikinci önemli yapısal değişiklikle iç borç vade yapısında gerçekleşmiştir. 1983 sonu 1984 başındaki ilk yapısal kırılmadan sonra 1990 – 91'de çok daha sert bir kırılmanın yaşanarak kısa vadeli iç borçlanma sürecine girildiği görülmektedir.

Tablo 9: Vadeler Açısından 1983 – 92 Yılları Arasında İç Borçlar (Yüzde Olarak)

	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989	1990	1991	1992
-Kısa Vadeli İç Borçlar	24	30	33	32	33	33	40	47	60	78
-Uzun Vadeli İç Borçlar	76	70	67	68	67	67	60	53	40	22

Aktaran:

Nuray Altuğ (1994), "Türkiye' de İç Borçların Yapısında 1970 – 1992 Yılları Arasında Meydana Gelen Değişmeler Üzerine Bazı Gözlemler", *İ.Ü. İktisat F. M.A.M.K.*, 36. Seri, İstanbul, s. 114.

⁶⁹ Sevdil YILDIRIM, Oğuz ALTUN (1995), "Türk Bankacılık Kesiminin Değerlendirilmesi: 1980 – 93 Dönemi", *Türkiye' de Kaynak Aktarım Sürecinde Sermaye Piyasalarının Rolü: 1980 Sonrası Dönemin Bir Değerlendirilmesi*, SPK, Ankara, s. 96.

⁷⁰ Mahmut DURAN (1996), "Kamu Finansman Açıklarının Optimal Finansmanı", *Kamu Kesimi Finansman Açıkları – 10. Türkiye Maliye Sempozyumu*, İ.Ü. İktisat F. Maliye Bölümü Yayını, 554 / 80, İstanbul, s. 446.

⁷¹ Kamu açıkları / GSMH oranları 1989' daki % 5,3' lük seviyesinden 1990' da önce % 7,4' e ve ardından da 1991' de % 10,5' e yükselmiş, daha sonraki dönemlerde de % 10 bandının altına inmemiştir. (Aktaran: Erdoğan ÖNER (1996), "Kamu Kesimi Gelir – Harcama ve Borçlanma Gereği: Genel Bir Değerlendirme: (1975 – 1993)", *Kamu Kesimi Finansman Açıkları – 10. Türkiye Maliye Sempozyumu*, İ.Ü. İktisat F. Maliye Bölümü Yayını, 554 / 80, İstanbul, s. 172.)

Gerek dolarizasyon sürecinin yaşanması ve gerekse de vade uzunluğunun kısılması, beraberinde faiz oranlarının yükselmesine yol açarak kamunun borç yükümlülüğünü de arttırmıştır.⁷²

Tablo 10: 1984 – 1993 Yılları Arasında Borç Faiz Ödemelerinin Toplam Harcamalar İçindeki Ağırlığı

	1984	1985	1986	1987	1988	1989	1990	1991	1992	1993
Başlangıç Ödeneği	4,5	13,6	17,4	20,5	26,1	28,2	22,7	18,1	20,2	18,4
Harcanan	11,6	12,5	16,0	17,7	23,2	21,2	20,4	18,2	17,9	23,7

Kaynaklar:

T.C. Maliye ve Gümrük Bakanlığı (1989), *1990 Mali Yılı Bütçe Gerekçesi*, Ankara, s. 48.

T.C. Maliye Bakanlığı (1994), *1995 Mali Yılı Bütçe Gerekçesi*, Ankara, s. 42.

Yukarıdaki tabloda da görüleceği üzere 1985 – 1990 yılları arasında bütçe ödeneğinden sürekli olarak daha düşük kesinleşme gerçekleşirken, 1991’den itibaren ibrenin tersine döndüğü ve harcamaların başlangıç ödeneğinden yüksek gerçekleştiği görülmektedir. Bir anlamıyla maliye bakanlığının tutarlı tahmini olarak kabul edilecek bu durum, daha çok iç borç sarmalına girildiğinin göstergesi olarak kabul edilmelidir. Çünkü artık beklenenin üzerinde geri ödemenin yapıldığı iç borç sarmalıyla şekillenen bir kriz ekonomisi dönemine girilmiştir.

Tablo 11: 1990 – 1993 Yılları Arasında İç Borç, Ana Para ve Faiz Ödemesi / İç Borç Stoğu (% Olarak)

Yüзде Olarak	1990	1991	1992	1993
İç Borç, Ana Para ve Faiz Ödemesi / İç Borç Stoğu	74	94	114	147

Hesaplamada kullanılan istatistiksel bilgi için Bkz. ,

T.C. Maliye Bakanlığı (1997), *Yıllık Ekonomik Rapor*, Ankara, s. 108.

Yukarıdaki tabloda da görüleceği üzere iç borç, ana para ve faiz ödemeleri, 1991’den itibaren iç borç stoğuna yaklaşmış ardından da 1992’den itibaren aşmıştır.⁷³ Bütün ekonomik göstergeler, 1991 yılından itibaren iç borç sarmalına tam olarak

⁷² Reel yüksek faiz politikasının benimsenmesini amacını oluşturan bu süreçte stratejinin bu doğrultuda belirlenmesindeki temel sebepse, sıvık para girişini sağlama düşüncesidir. (Bkz. İlker PARASIZ (1995), *Kriz Ekonomisi*, Ezgi Yayınevi, Bursa, s. 163.) Ancak bunu, iç borç borçların dış borçlara çevrimi operasyonu olarak algılanmaması gerekir. Çünkü hedeflenen para girişi kısa vadeli.

⁷³ Transfer harcamaları toplamına bakıldığında da aynı durumla karşılaşılmaktadır. Transfer harcamalarında başlangıç ödeneği ve gerçekleşen harcama toplamına bakıldığında % 7’lik bir fazlalığın olduğu, bu seviyenin 1993’ te ise % 30 seviyesine sığradığı görülmektedir. (Hesaplamada kullanılan istatistiksel veri için bkz. TCMB (1997), *Yıllık Rapor (1996)*, Ankara, s. 156.)

girilerek kriz ekonomisinin başladığını göstermektedir. Bu durum, 1991'den itibaren kamusal genişlemeyi de zorunlu kılmıştır.

Tablo 12: 1987 – 1993 Yılları Arasında Bütçe Ödenekleri / GSMH (Yüzde Olarak)

	1987	1988	1989	1990	1991	1992	1993
Bütçe Ödenekleri / GSMH	23,0	23,0	23,4	23,9	29,2	27,8	36,4

Not: Konsolide Bütçe Yılısonu Ödeneğidir.

Aktaran: Veysi SEVİĞ (1998), “*Bütçe Üzerindeki Siyasi Baskılar ve Borçlanma Gereği*”, İ.Ü. İktisat Fak. M.A.M.K., 38. Seri, İstanbul, s. 320.

Yukarıdaki tabloda da görüleceği üzere iç borç yükümlülüklerindeki artış, 1991'den itibaren kamusal genişlemede sıçramaya yol açmıştır. Kamusal genişlemede vergi yükünde artış politikası da yoğun olarak kullanılmıştır.

Gelir vergisi açısından konu ele alındığında; 1980'de vergi oranının % 40 ile % 75 arasında müterakki vergi konumunda olduğu görülmektedir.⁷⁴ Daha sonra bu oransal limitler 1984'te % 30 ile % 60 bandında, 1985'te % 25 ile % 55 bandında ve 1986'dan itibaren uzun yıllar % 25 ile % 55 bandında oluşturulmuştur.⁷⁵ Gelir vergisi oranının yüksekliği üzerine uzun yıllar yapılan eleştirilere karşılık oranlardaki indirim, 1988 – 1993 yılları arasında en üst vergi dilimine % 55'ten % 50'ye indirilen vergilemeyle sınırlı kalmıştır. Muhtasar beyannameye tabi yükümlülükler üzerine yoğunlaşan vergi stratejisi de 1999'da oranların % 15 ile % 40 bandına çekilmesine kadar sürmüş ve asgari ücretlilere vergi muafiyeti tanınmamıştır. Ayrıca kabul edilen % 15 ile % 40 bandına da, daha fiilen uygulama olanağı tanınmadan 1999 – 2002 yılları arasındaki dönem için % 5 ek vergi yükü salınmıştır.⁷⁶

Kurumlar vergisi açısından konu ele alındığında; 1978'de sermaye şirketleri için % 25 ve diğer kuruluşlar için % 35 olarak tespit edilen kurumlar vergisi oranı⁷⁷ 1983'te tüm kuruluşlar için % 40'a çıkarılmıştır.⁷⁸ 1987'de kurumlar vergisi oranının % 46'ya çıkartıldığı, 1994 krizi sonrasında anti deflasyonist maliye politikası aracı olarak kurumlar vergisi oranının % 25'e indirildiği, ancak bu süratli indirimden de bir yıl gibi kısa bir zamanda geri dönülerek oranın % 30'a yükseltildiği görülmektedir.⁷⁹ Hatta 1. 1.

⁷⁴ Akif ERGİNAY (1981), *Vergi Hukuku*, 9.Baskı, Turhan Kitabevi, Ankara, s. 195.

⁷⁵ Bkz. T.C. Maliye Bakanlığı (1991), *OECD Üyesi Ülkelerde Uygulanan Gelir Vergisi Tarifeleri ile 1960 ve Sonraki Yıllarda Türkiye' de Uygulanan Gelir Vergisi Tarifeleri*, En Az Geçim İndirimi ve Özel İndirim Tutarları, Ankara, s. 38 – 41.

⁷⁶ GVK, 103. madde, 4444 / 3 – Geçici 57. madde.

⁷⁷ Hakkı MUSABALLI (1978), *Vergi Hukuku ve Türk Vergi Sistemi*, Selçuklu Matbaası, İstanbul, s. 144.

⁷⁸ Mualla ÖNCEL vd (1982), *Vergi hukuku – Uygulamalı Türk Vergi Sistemi*, A.Ü. Hukuk Fak. Yayını, Yayın No: 462, Ankara, s. 132.

⁷⁹ Oranlarla ilgili bilgi için bkz. Şerafettin AKSOY (1999), *Vergi Hukuku ve Türk Vergi Sistemi*, 5.Baskı, Filiz Kitabevi, İstanbul, s. 308.

1994'te yürürlüğe giren 3946 sayılı kanuna kadar, İMKB' ye kote olan anonim şirketlerinin yükümlü oldukları % 46'lık kurumlar vergisi yükümlülükleri, halka açıklık seviyeleriyle doğru orantılı olarak % 30'a kadar indirilmiştir.⁸⁰ Dolayısıyla 1994'teki vergi oranı indirimi bütçe gelirleri kaleminde yüksek bir düşüşe sebep olmuştur.

Banka ve sigorta muameleleri vergisi açısından konu ele alındığında; % 1 ile % 15 arasında bakanlar kurulunun vergi tespit etmesi olanaklı kılınmış, 1988'de bu oran % 5 olarak tespit edilmiştir.⁸¹ Daha sonra 1994'te bileşik faizi yükselterek arz hacmini artırmak amacıyla da kamu iç istikraz senetlerindeki % 5'lik vergi oranı sifıra indirilmiştir.⁸² Buna karşılık özel kesim tahvil ve her çeşit mevduat üzerine salınan vergi oranı % 10 olarak tespit edilmiştir.⁸³ Bu çifte standart devam ederek 1998'e gelindiğinde devlet tahvili ve hazine bonosu için % 6 olarak belirlenen vergi oranı, özel kesim tahvilleriyle her türlü mevduatta % 12'ye çıkarılmıştır.⁸⁴

KDV açısından bakıldığında da, 1984'te yürürlüğe girdikten sonra % 10 - % 12 oranında vergilemeye gidildiği, beyaz eşya gibi pek çok normal malın yüksek mal olarak nitelendirilmeye devam edilerek lüks tüketim vergisine tabi tutularak yüksek oranda vergilendiği görülmektedir.⁸⁵ Vergi oranlarındaki oynamaların sürekliliği açısından da görece istikrarsız ve düşük – orta gelir grubuna dahil Latin Amerika ülkeleriyle paralel bir vergileme stratejisinin izlendiği görülmektedir.⁸⁶

Gerek gelir ve kurumlar vergisi, gerekse de banka ve sigorta muameleleri vergisi ve KDV açısından 1980 ve sonrası döneme bakıldığında vergi oranlarının 1980'in ortalarından itibaren yükseltilmesine dayanan, iç borç yükünün eritilmesine yönelik vergileme stratejisine gidildiği görülmektedir.

80 İMKB (1995), *Sermaye Piyasası ve Borsa Temel Bilgiler Kılavuzu*, İstanbul, s. 181 – 182.

81 Galip ÇELİK (1995), *Servet ve Harcama Vergileri*, Seçkin Yayınevi, Ankara, s. 325.

82 Sibel Kumbasar BAYRAKTAR (1994), *Türkiye' de Sermaye Piyasası Araçlarının Vergilendirilmesi*, İMKB, İstanbul, s. 38.

83 Esra EKMEKÇİ (1994), *Kurumlar Vergisinde Dar Yükümlülük*, Kazancı Kitap Ticaret A.Ş., İstanbul, s. 141.

84 Abdurrahman AKDOĞAN (1998), *Türk Vergi Sistemi ve Uygulaması*, 2.Baskı, Gazi Kitabevi, Ankara.

85 KDV ve vergi oranları – cetveliyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet KAVAK (1992), *Katma Değer Vergisi Mevzuatı*, Alfa BasımYayımlar Dağıtım, İstanbul, özellikle s. 30 – 43.

86 Tülay ARIN (1986), *"Dünyada Katma Değer Vergisi Uygulamaları"*, İ.Ü. İktisat Fak. M.A.M.K., 30. Seri, İstanbul, s. 30.

Tablo 13: 1980 – 94 Döneminde Vergi Yüğü (GSYİH' nin Yüzdesi Olarak)

	1980	1985	1990	1991	1992	1993	1994
Gelir Vergisi	7,8	4,3	5,4	6,0	6,2	6,1	5,3
Kurumlar Vergisi	0,7	1,5	1,3	1,3	1,0	1,1	1,3
Servet Vergisi	1,0	0,7	0,5	0,5	0,5	0,5	1,8
Genel Tüketim Vergisi	—	3,6	4,0	4,7	5,1	5,5	6,8
Global Vergi Yüğü*	15,4	13,2	16,1	16,9	17,9	18,2	18,7

*Parafiskal gelirler hariç.

Aktaran: Salih TURHAN (1998), *Vergi Teorisi ve Politikası*, 6.Baskı, Filiz Kitabevi, İstanbul, s. 439 – 448.

Yukarıdaki tabloda da görüleceği üzere iç borç yükündeki artışla paralel olarak başta gelir ve genel tüketim vergilerinde olmak üzere istikrarlı ve yüksek ivmeli bir artış gerçekleşmiştir.

1991'de tam olarak girilen iç borç sarmalından kurtulmak için faiz maliyetini düşürüp vadeyi uzatmak olarak özetlenebilecek para politikasına başvurulmuştur. Ancak faizler ve vade uzunluğu üzerindeki baskı, 1994'te döviz krizinin yaşanmasıyla sonuçlanmıştır.

Tablo 14: 1993 – 98 Döneminde Interbank ve Reeskont Faiz Oranları

	1993	1994	1995	1996	1997	1998
Interbank Faiz Oranı	62,83	136,47	72,30	76,24	70,32	74,60
Reeskont Faiz Oranı	64,58	87,79	76,02	80,74	79,49	80,11

Kaynak: IMF (2001), *International Financial Statistics February 2001*, Washington, s. 828.

Yukarıdaki tabloda da görüleceği üzere 1993'te yoğun faiz indirimi baskısına gidilmiş, ancak bu durum 1994'te sıçramaya yol açmıştır. İç borç faiz ödemeleri baskısının böyle radikal kararların alınmasında etkili olduğunu, istatistik verilerden saptamak da mümkündür.

Tablo 15: 1980 – 1998 Döneminde İç Borç Faiz Ödemeleri / Toplam Kamu Harcamaları

1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989
2,04	2,70	2,12	3,06	4,68	4,56	7,58	9,66	14,73	13,16
1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	
14,03	13,01	13,78	19,07	25,99	27,80	33,73	24,75	36,12	

Hesaplama da kullanılan kaynak: DİE (2001), *İstatistik Göstergeler 1923 – 1998*, Ankara, s. 527.

Yukarıdaki tabloda da görüleceği üzere 1984, 1988, 1993 ve 1998 yıllarında sıçramalar olmuştur. 1984'teki sıçrama iç borç sarmalına giriş sürecini başlatan gelişmelerin sonucunda oluşmuştur. Bu özelliğiyle sebep değil sonuç özelliğini bünyesinde barındırmıştır. 1988'de % 53'lük sıçramanın ardından 1989'da TL'nin ulusal çaplı konvertibilitesi oluşturulmuş, 1993'teki % 38'lik sıçrama sonrasında 1994 krizine yol açan başarısız operasyona girilmiş, 1998'deki % 46'lık sıçrama sonrasında iç borçların dış borçlara çevrilmesi sürecine girilmiştir.

Tablo 16: 1995 – 1998 Döneminde İç Borç Kullanımı (Milyar TL ve % Olarak)

	TAHVİL -Milyar TL	TAHVİL -Yüzde olarak	HAZİNE BONOSU-NET -Milyar TL	HAZİNE BONOSU-NET -Yüzde olarak
1995	222,453	53,0	197,218	47,0
1996	583,276	42,4	792,189	57,6
1997	2,068,523	41,0	2,981,644	59,0
1998	2,806,639	23,4	9,173,673	76,6

Hesaplama da kullanılan kaynak: İTO (1999), *Aylık Ekonomik Veriler*, İstanbul, s. 72.

Yukarıdaki tabloda da görüleceği üzere tahvil ve hazine bonusu cinsinden borç kullanımında 1995'ten itibaren süratli bir değişimle karşılaşılmaktadır. 1998 yılında hazine bonusu ihracında üç katı aşan artışla, iç borç yapısında bütünüyle kısa vadeli bir kompozisyon kabullenilmiştir.⁸⁷ Vadenin kısılması yanında faiz oranlarında da süratli yükseliş trendi başlamıştır.

⁸⁷ Nitekim 1998 Haziran sonu itibarıyla iç borç stoğunun vade uzunluğu 17 aya kadar inmiştir. (Bkz. AKBANK (1998), *Türkiye Ekonomisi*, İstanbul, s. 9.

Tablo 17: 1994 – 1998 Döneminde Merkez Bankası Açık Piyasa İşlemleri (APİ) Doğrudan Alış İşlemleri Ortalama Vadelere Göre Yıllık Faiz Düzeyi (% Olarak)

Yıllar	Gecelik – 1 ay	1 – 3 ay	3 – 6 ay	6 – 9 ay	1 Yıl +
1994	177,13	98,92	88,02	104,73	52,17
1995	–	75,31	53,54	51,00	42,81
1996	–	57,44	42,25	54,13	63,84
1997	–	80,28	92,24	92,21	63,56
1998	148,55	95,26	97,67	68,59	61,02

Kaynak: TCMB (1999), *Üç Aylık Bülten 1999 – II*, Ankara, s. 78.

Yukarıdaki tabloda da görüleceği üzere 1994 krizinden sonra ilk defa 1998’de gecelik işlemler yapılmış 1997’den itibaren de 6 ay vadeliye kadarki işlemlerde faiz oranlarında yapısal kırılma gerçekleşerek üst bloktan pozitif ivmeli faiz trendi oluşmuştur. 1997 yılında başlayan süreç⁸⁸, 1998’de kırılmayı sağlamıştır.

3. İÇ BORÇLARIN DIŞ BORÇLARA ÇEVİRİMİ

3. 1. OSMANLI DÖNEMİ

Bu kısımda konunun daha iyi anlaşılacak tüm dönemsel koşulların etkisinin irdelenmesi için iki aşamalı bir bölümlendirilmeye gidilmesi gerekmektedir. İlk olarak iç borçların dış borçlara çevriminde finansör konumundaki batı dünyasında genel ekonomik kompozisyon ve finans yapısının ana hatları incelenecektir. Ardından da neden iç finansman kaynaklarına başvurulmadığı konusu incelenerek dış borçlanma stratejisinin benimsenmesinin nedenleri ortaya konulacak, sonrasında da iç borçların dış borçlara çevrimi aşamasıyla kısım sonlandırılacaktır.

3. 1. 1. 1850’LER VE 1860’LARDA BATI EKONOMİSİ VE FİNANSAL YAPININ ANA HATLARI

Genel olarak bakıldığında 1840’lardan itibaren Kıta Avrupa’sındaki bankerlerin ve beraberinde de bankacılık sisteminin İngiliz bankerleri karşısında güç kazanmaya başladıkları ve Paris, Frankfurt, Cenova gibi Kıta Avrupası şehirlerinin Londra karşısında finans merkezi olma özelliği açısından güç kazanmaya başladıkları görülür.⁸⁹

⁸⁸ Nitekim 1997’de yabancı bankalardaki mevduat kompozisyonuna bakıldığında 1 aylık vadeli mevduatta bankalar mevduatı ve döviz tevdiatında yığılmanın gerçekleştiği görülmektedir. Bu durum, özellikle bankalar mevduatı kalemi sıcak para hareketinin yoğunlaştığını da desteklemektedir. (Bkz. TBB (1998), *Bankalarımız 1997*, İstanbul, özellikle s. II – 535.)

⁸⁹ D. LENDES (1969), “The Old Bank and the New: The Financial Revolution of the 19th Century”, *Essays in European Economic History 1789 – 1914*, Edit: F. CROUZET vd, Edward Arrol Ltd, London, s.118. Bunun sonucunda 1873’ te Viyana Borsası’nın çöküşü, tüm batı finans sisteminde yankılanmıştır. (Bkz. Peter F. DRUCKER (2000), *Yeni Gerçekler*, Çev: Birtane KARANAKÇI, 7.Baskı, Türkiye İşbankası Kültür Yayınları, Ankara, s.6.) Böylece global büyüme trendi de resesyona bu tarihten itibaren girmiştir. (

Bununla doğru orantılı olarak özellikle de Fransa'nın başta Çin ve Çin Hindi'nde olmak üzere iktisadi anlamda yayılcı bir siyaset gütmeye başladığı görülmektedir.⁹⁰ Ancak bu genişlemeyi, pre – kapitalist ülkeleri uydulaştırma rekabeti olarak da görmemek gerekir. Sonuçta 1856 tarihli afyon savaşında, imtiyazlarını genişletmek amacıyla İngiltere ve Fransa anlaşarak Çin'e savaş açıp Kanton'u işgal etmişlerdir.⁹¹ Dolayısıyla da pre – kapitalist ülkeler için bu rekabetin çok da fazla önemi olmamıştır. Çünkü taraflar her zaman anlaşmayı bilmişlerdir.

1862 öncesi dönemde batı ekonomisine bakıldığında, 1857 tarihi son derece önemlidir. Sanayileşme döneminde global çaplı ilk kriz, bu tarihte gerçekleşmiştir.⁹² Kırım Savaşı esnasında Rusya'dan tahıl ithalinde bulunamayan Avrupa'da, savaşın ardından ithalatın başlamasıyla birlikte fiyatlar genel düzeyinde süratli bir düşüşün yaşanmasına ve deflasyonist bir krizin tüm Batı Dünyasına yayılmasına sebep olmuştur.⁹³ Sonuçta iç borç üretimde ithalat olanaklarının sınırlanmasıyla beraber yaşanan artış, ithalat olanağının yeniden oluşmasıyla ürün fazlasına dönüşecek ve artan stoklar da beraberinde krizi kaçınılmaz kılacaktır. Bunun sonucunda da örneğin İngiltere'deki 1855 – 1860 döneminde fert başı milli gelirdeki reel büyüme yıllık % 1,2'yle sınırlı kalmış, takip eden 1860 – 70 periyodundaysa bu oran yıllık % 2,5'e ulaşmıştır.⁹⁴ Dolayısıyla 1857 yılı, kısa dönemli de olsa bir konjonktürel resesyon döneminin miladı anlamını taşıması açısından çok önemli bir tarihtir.

Orhan TUNA (1986), "İktisadi Kriz – Depresyon ve Neticeleri", *İ.Ü. İktisat Fak. Sosyal Siyaset Konferansları* 35 – 36. Kitaplar, 3409 / 515, İstanbul, s. 23.)

- ⁹⁰ Bunun sonucunda 1844'te Çin'le kapitülasyon anlaşması imzalanmış. (Bkz. Yılmaz ALTUĞ (1995), *Çin Sorunu*, ", İ.Ü. İktisat Fak., Yayın No:3848 / 548, İstanbul, s. 23.) 1859' da Saygon'u işgal ederek 1867' ye kadar Çin Hindi'nin önemli bir bölümünü de işgal etmişlerdir. (Bkz. Yılmaz ALTUĞ (1998), *Vietnam*, İ.Ü. İktisat Fak., Yayın No:4138 / 562, İstanbul, s. 6 vd.)
- ⁹¹ Yılmaz ALTUĞ (1995), *ibid*, s. 26 vd. Üstelik bu dönem, 1600 – 1900 periyodunda toplam 2.2 milyonluk askeri personelle en düşük seviyede olduğu dönemdir. Bir önceki dönemdeki askeri personel sayısının %44'üne kadar inmiştir. (Ayrıntılı bilgi için bkz. UN (1972), *La Situation Demographique Dans le Monde en 1970*, New York, s. 10.)
- ⁹² Bkz. Erich MASCHKE (1969), "Outline of the History of German Cartels from 1873 to 1914", *Essays in European Economic History 1789 – 1914*, Edt: F. CROUZET vd, Edward Arnold Ltd, London, s. 226 – 227..
- ⁹³ Gerhard ADELMAN (1969), "Structural Change in the Rhenish Linen and Cotton Trades at the Outset of Industrialization", *Essays in European Economic History 1789 – 1914*, Edt: F. CROUZET vd, Edward Arnold Ltd, London, s. 90.
- ⁹⁴ Philip S. BAGLUELL, G. E. Mingay (1971), *Britain and America 1850 – 1939*, a study of economic change, Published Routledge & Kegan Paul Ltd, London, s. 6, 176. İngiltere' deki bu gelişmeler, Fransa' da da paralel olarak gelişmiş, çalışma saatlerinde ve uluslararası ticarete yoğun artışlar yaşanmıştır. Fransa' da 1850' de ortalama haftalık çalışma süresi 72 saate ulaşabilmiştir. (Jean FOURASTIE (1975), *1995 Uygartığı*, Çev: Tanju GÖKÇÖL, Gelişim Yayınları, İstanbul, s. 19.) Yine Fransa' da Bologna' ya yapılan ihracatta da 1869- 1883 dönemindeki 14 yıllık periyodda 3 bin tondan 10 bin tona sıçrayan hacimle karşılaşılmaktadır. (Bkz. LEBRET, J. SAUVE'E (1950), *Pecheries Mondiales et Marche' du Poisson (Tome – I)*, Institut National de la Statistique et des Etudes Economiques, Presses Universitaires de France, Paris, s. 25, 41.) Bu durum ABD' nde de Avrupa' ya paralel gerçekleşmiştir. Nitekim 1860 – 1870 periyodunda, 1850 – 1860 periyoduna göre kırsal nüfus artışında %2,5' lik seviyeden şiddetli düşüşle %1,3'e inildiği görülmektedir. (Bkz. Nations Unions (1975), *Manuels sur les Methodes D'estimation de la Population - Manuel 8 – Methodes de Projection des Populations Urbaine et Rurale*, New York, s. 38. Aynı dönemde sömürge edinme savaşları dışında bağımsız monarşiler

İkinci önemli gelişme ise Amerikan İç Savaşı'nın en şiddetli olduğu 1861 – 64 yılları arasında yaşanmıştır. İç savaşta 4,3 milyon Amerikanın askere alınması⁹⁵, emek arzının ancak Avrupa'nın hammadde temininde güneye inme siyasetinin sonucu olarak şiddetli bir krize yol açmamıştır.⁹⁶ Bunun sonucunda Rus Çarlığı'nda söz konusu periyotta yüksek bir sıçramanın yaşanması da dikkat çekicidir.

Tablo 18: 1860 – 66 Döneminde Çarlık Rusyası'nın Hacmindeki Gelişmeler (Bin Ruble)

	1860	1861	1862	1863	1864	1865	1866
İhracat	6,546	11,752	32,206	59,921	21,938	18,924	25,827
İthalat	7,065	6,968	4,838	4,990	5,048	3,021	2,373
Denge	-519	4,784	27,368	59,931	16,890	15,897	23,454

Kaynak: S. STRUMILIN (1969), "Industrial Crises in Russia 1847 – 1867", *Essays in European Economic History 1789 – 1914*, Edt: F. CROUZET vd, Edward Arnold Ltd, London, s. 174.

Yukarıdaki tabloda da görüleceği üzere Amerikan İç Savaşı'nın 1861'den itibaren Rus Çarlığı'nın ihracatında büyük sıçramalar yaşanmış, savaşın ekonomi üzerindeki etkisinin sınırlanmaya başladığı 1864'ten itibaren süratli düşüş trendi içerisine girilmiştir. Bu ekonomik dönüşüm sağlanırken Rusya'da 1861'de toprak düzeni ve mülkiyet ilişkilerini düzenleyici reform sürecine girilmiştir.⁹⁷ Polonya'da da 1863'te reform hareketine girildiği görülmektedir.⁹⁸

Finans piyasaları açısından bu dönemki diğer önemli bir gelişme ise, başta Fransa olmak üzere Kıta Avrupası'nda girilen yoğun alt yapı yatırımlarıdır. Paris'in

görüntüsündeki Latin Amerika Krallıkları'nda da bu dönüşümün etkileri yapısal değişikliklerle neticelenmiştir. Özellikle hammadde ihracatçısı konumundaki Latin Amerika Krallıkları'nda, üretim yapısı Pazar ekonomisi koşullarına göre şekillendiğinden, büyük ve bakır topraklarda kısa sürede üretimi artırmanın tek faktörü konumundaki emeğe talepte sıçrama yaşanmıştır. Bunun sonucunda da örneğin geniş Brezilya topraklarında çalışmak amacıyla, İtalyan ve Portekiz ağırlıklı göçmen akımıyla karşılaşmıştır. Özellikle 1870 – 1890 periyodunda 2 milyon kişiyle bir önceki periyoda göre dört katlık sıçramanın gerçekleştiği görülmektedir. (Morvan de Mello MOREIRE vd (1978), *Country Profiles – Brazil*, a Publication of the Population Council, s. 3 - 5.)

⁹⁵ Bu dönemde ABD'de yaklaşık 35 milyon kişi yaşamakta olup nüfusun yarısının erkek olduğu düşünüldüğünde, tüm erkek nüfusunun yaklaşık % 22'sinin savaşa katıldığı görülmektedir. İşgücüne katılma oranının % 60 gibi döneme göre maksimum seviyede düşünülse dahi bu durumda bile iş piyasalarından çekilen erkek nüfusun toplam içinde % 40'lık seviyeyi aştığı sonucuna varılabilecektir. (İstatistikî bilgiler için bkz. *World Almanac Education Group (2002)*, The World Almanac and Book Facts 2002, New York, s. 209, 276.

⁹⁶ Bkz. I. J. BRUGMANS (1969), "Economic Fluctuations in the Netherlands in the 19th Century", *Essays in European Economic History 1789 – 1914*, Edt: F. CROUZET vd, Edward Arnold Ltd, London, s. 131.

⁹⁷ Bkz. Esat ÇAM (1993), *Devlet Sistemleri*, Der Yayinevi, İstanbul, s. 196 – 197.

⁹⁸ Bkz. Werner CONZE (1969), "The Effects of 19th Century Liberal Agrarian Reforms on Social Structure in Central Europe", *Essays in European Economic History 1789 – 1914*, Edt: F. CROUZET vd, Edward Arnold Ltd, London, s. 79. Busilreç Osmanlı'da çok daha önceden başlamış olup bir sonraki bölümde ana hatlarıyla incelenecektir.

günümüzdeki mimari yapısı bu dönemde, III. Napolyon zamanında gerçekleştirilmiştir.⁹⁹ 1840'ların ikinci yarısından itibaren demiryolu yapımı tüm Avrupa'ya yayılmış, 1850'lerden itibaren de uluslararası demiryolu bağlantılarıyla Kıta Avrupası tek bir alan konumuna erişmiştir.¹⁰⁰ Bunun sonucunda savaşlarda da cephe savaşı kuramının geniş hatlı demiryolu ile mobilize olmuş bir karaktere büründüğü görülmektedir ki 1866 tarihli Avusturya – Rusya Savaşı bu açıdan dönüm noktası konumuna erişmiştir.¹⁰¹ Ekonomik yapı açısından bu dönüşümün asıl önemi, alt yapı yatırımlarının yoğunlaştığı bir döneme denk düşmesi sebebiyle kredi talebinde yaşanan artış sonucunda borçlanma olanağının ve şartlarının güçleşmesidir.

3. 1. 2. 1850'LER VE 1860'LARDA OSMANLI EKONOMİSİ VE İÇ BORÇLARIN DIŞ BORÇLARA ÇEVİRİMİ

1699 tarihli bir Fransız belgesinde, Türk tacirlerinin yabancı bir ülkeyle asla ticaret yapmadıkları ifade olunmaktadır.¹⁰² Buna karşılık 1575 – 1690 döneminde Kızıl Deniz ve Basra Körfezi vasıtasıyla Hindistan ve Hürmüz'den gelen mallardan alınan gümrük vergisinde reel olarak % 72'lik bir artışla karşılaşılmaktadır.¹⁰³ Sanayi inkılabı sonrasında dış ticaretteki genişleme çok daha süratli artmıştır. Hatta Avrupa'da henüz trans ağı oluşturulmadığı bir dönemde, 1837'de bir İngiliz Albay, Basra'yla Halep'i birbirine bağlayacak bir demiryolu inşası projesi hazırlamıştır.¹⁰⁴ Bunun sonucunda da 1844'e gelindiğinde yalnızca Beyrut'ta bile 365 İngiliz ticaret evi kurulu bulunuyordu.¹⁰⁵ II. Mahmut döneminde¹⁰⁶ yapılan ıslahatlar da, ünlü Alman Feldmareşali Helmuth Von MOLKE'ün de belirttiği gibi reformlara bitmesi gereken yerden başlanmıştır.¹⁰⁷

Özellikle 19. yüzyılın ortalarından itibaren Batı'nın etkisi tüm Osmanlı yaşamında hissedilir olmuştur. Osmanlı ekonomi-politiğinin yönlendirilmesine yönelik

-
- ⁹⁹ Henry KISSINGER (2000), *Diplomasi*, Çev: İbrahim H. KURT, 2.Baskı, Türkiye İşbankası Kültür Yayınları, Ankara, s. 92 – 93.
- ¹⁰⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. M. BLANCHARD (1969), "The Railway Policy of the Second Empire", ", *Essays in European Economic History 1789 – 1914*, Edt: F. CROUZET vd, Edward Arnold Ltd, London, s. 98 - 111.
- ¹⁰¹ Murat ÇİFTÇİ (2001), *Dünyada ve Türkiye' de 1880 Sonrası Sayınma Harcamalarının Gelişimi*, (Marmara Ün. S.B.F. Mali İktisat Bilim Dalı Yayınlanmamış Y. Lisans Tezi), İstanbul, s. 6.
- ¹⁰² Serap YILMAZ (1992), "Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğu ile Ekonomik İlişkileri: 18. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı – Hint Ticareti ile İlgili Bir Araştırma Fransız Arşivlerinden I", *Bellefen*, Sayı: 215, Ankara, s. 37.
- ¹⁰³ İstatistiki veri için bkz. Halil İNANCIK (1996), *Osmanlı İmparatorluğu – Toplum ve Ekonomi*, 2.Baskı, Eren Yayıncılık, İstanbul, s. 269.
- ¹⁰⁴ Süleyman Kani ERTEM (1999), *Şark Meselesi Osmanlı'nın Sömürgeleşme Tarihi*, (Haz: Osman Selim KOCAOĞLU), Temel Yayınları, İstanbul, s. 54.
- ¹⁰⁵ İtber ORTAYLI (1983), *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Hil Yayınları, İstanbul, s. 74.
- ¹⁰⁶ 1808 – 1838 tarihleri arastırma kapsar.
- ¹⁰⁷ Tuncer BAYKARA (1994), "II. Mahmut'un İslahatında İç Temeller: 1826 – 1839 Arasında Anadolu", *Tanzimatın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, TTK, Ankara, s. 266.

İngiliz tüccarların temsilcisi Churchill'in 1840'ta çıkardığı Ceride-i Havadis gazetesinde Ermeni yazarlar vasıtasıyla klasik liberal eğilimleri arttırmaya yönelik girişimleri, dikkat çekicidir.¹⁰⁸ 1850'den sonra da Adam SMITH'in görüşlerine dayanan kitapların yayımlanmaya başlandığı görülmektedir.¹⁰⁹

Dış ticaret kompozisyonuna bakıldığında da büyük bir dönüşümün yaşandığı görülmektedir. İngiltere'nin 1837'de Rusya'ya ihracatı 7,5 milyon dolarken Türkiye ve Yunanistan'a bunun yaklaşık üçte biri tutarında gerçekleşmişken 1845'e gelindiğinde ihracat miktarları sırasıyla 10,750,000 dolar ve 11,050,000 dolar olarak gerçekleşmiştir.¹¹⁰

Bu gelişmeler, elbette hukuksal altyapıyı da zorunlu kılmıştır. Ünlü Ordinaryüs Profesörlerden Hıfzı VELDET'in de vurguladığı gibi Tanzimat Fermanı'nın ilanında Avrupa Devletleri'ni memnun etme amacı ağırlıklıdır.¹¹¹ 1856 tarihli İslahat Fermanı da, Paris Barış Kongresi'nde oluşan isteklerin yerine getirilmesi üzerine bina edilmiştir.¹¹² Bu ferman sonrasında 1858'deyse Arazi Kanunnamesi yürürlüğe konularak bireysel mülkiyet resmen kabul edilmiştir.¹¹³ İslahat Fermanı'nın ilanı sonrasında 1856'da bir demiryolu ve ötekisi de banka olmak üzere iki şirketin yedi yıl aradan sonra kurulduğu görülmektedir.¹¹⁴ İzmir – Aydın demiryolu imtiyazı da İngiliz tacir Robert WILKIN'e yine 1856'da verilmiştir.¹¹⁵

İslahat Fermanı sonrasında 1858'de yürürlüğe konan Arazi Kararnamesi sonrasında ilk kez İngiltere'den kullanılacağı yer konusunda koşul öne sürülmeden 3 milyon Osmanlı Lirası kesin, 2 milyon Osmanlı Lirası ise seçime bırakılan şekilde kredi sağlanmıştır.¹¹⁶ Halbuki 1854 ikrazında "müttefik devletlerin yarattığı tek koşul

108 Rifat ÖNSOY (1994), "Tanzimat Dönemi İktisat Politikası", *Tanzimatın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, TTK, Ankara, s. 259.

109 Örnekler için bkz. Rifat ÖNSOY (1994), "Tanzimat Döneminde İktisadi Düşüncenin Teşekkülü", *Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri Bildiriler*, 2.Baskı, TTK, Ankara, s. 93 vd.

110 Yusuf Kemal TENGİRŞENK (1940), "Tanzimat Devrinde Osmanlı Devleti'nin Harici Ticaret Siyaseti", *Tanzimat I*, Maarif Matbaası, İstanbul, s.298. Özellikle 1830' dan itibaren İngiliz pamuklu dokuma ihracatının sıçradığı görülür. İngiltere' den pamuklu kumaş ithalatı 1828' de 10.834 İngiliz Sterliniyken bu rakam 1830'da 95,355 İngiliz Sterlinine sıçramıştır. (Bkz. Celal SARC (1940), *"Tanzimat ve Sanayimiz"*, Tanzimat I, Maarif Matbaası, İstanbul, s. 425.)

111 Hıfzı VELDET (1940), "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat", *Tanzimat I*, Maarif Matbaası, İstanbul, s. 168.

112 İlber ORTAYLI (2000), *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840 – 1880)*, TTK, Ankara, s. 46.

113 Ömer Lütfi BARKAN (1940), "Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi", *Tanzimat I*, Maarif Matbaası, İstanbul, s. 321 – 421 (özellikle 379 sonrası).

114 Haydar KAZGAN (1975), "Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşundan İtibaren Anonim ve Limited Şirketler", *Cumhuriyet' in 50. Yılında Türkiye' de Sanayileşme ve Sorunları Semineri*, A. Ü. SBF, Ankara, s. 401.

115 Bilmez Bülent CAN (2000), *Demiryolundan Petrole Chester Projesi (1908 – 1923)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, s. 45.

116 Cüneyt ÖLÇER (1989), *Osmanlı Devleti Aracılığıyla Yapılan Osmanlı Devleti Borç Antlaşmaları – Metinler*, Yayınevi Belli Değil, İstanbul, s. 7.

hükümetin gelecek parayı sadece ve sadece savaş harcamaları için kullanmayı taahhüt etmesiydi.”¹¹⁷

1862'deki iç borçların dış borçlara çevrimi operasyonu öncesinde pek çok girişimin başarısızlığı bilinmektedir. Bunlardan en önemlisi de 1860'ta uygulamasına karar verilen, ancak sonuçsuz kalan Mires İstikrazı'dır.¹¹⁸ Avrupa'daki gelişmelere bakıldığında, daha önceden belirtildiği üzere 1861'den itibaren başlayan Amerikan İç Savaşı neticesinde pamuk hammadde temini sınırlanmıştır. Daha öncesinde yasal zeminin oluşturulduğu Osmanlı'da 1862 – 63 yıllarından itibaren pamuk üretiminin arttığı görülmektedir.¹¹⁹ Mevcut istatistiklerde de 1863 yılında bir önceki yıla göre ihracatta yaklaşık % 15'lik bir sıçramanın yaşandığı görülmektedir.¹²⁰ Genel olarak küçük ölçekli tarımsal işletmelerden kurulu bir yapının mevcut olduğu düşünüldüğünde¹²¹, % 15'lik sıçramanın önemi bir kere daha ortaya çıkmaktadır.

Osmanlı ekonomisinin hammadde yatağı konumunda batıyla ekonomik entegrasyonu sonucunda batılı finansörlerin bakışında da 180 derecelik dönüş yaşanmıştır. Osmanlı Bankası'nın kurulacağı haberi ve Fuad Paşa'nın mali reform programı¹²², iç borçların dış borçlara çevrimini sağlayacak çapta borçlanma olanağını da beraberinde getirmiştir.¹²³

İç borçların dış borçlara çevrimi 1863'te dalgalı borçların itfasıyla tamamlanmıştır. Bu tarihten sonra yalnızca 1865'te bütçe açığının finansmanı ve dış

117 Edhem ERDEM (2000), *Osmanlı Bankası Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, s.26. 1854 ve 1855 tarihlerinde İngiliz Sterlini cinsinswn yapılan ikrazda toplanan yaklaşık 8,1 milyon Osmanlı Lirası değerindeki kredinin savaş harcamalarında kullanıldığının kontrolü için müttefik kuvvetler Palmers Goldschmid ve Rothschild' ı kontrolör olarak yönlendirmişlerdir. (Bkz. Refii Şükrü SUVLA (1940), “Tanzimat Devrinde İkrazlar”. *Tanzimat I*, Maarif Matbaası, İstanbul, s. 272) Dolayısıyla verilen kredinin savaş harcamalarına tahsis edilmesine bu denli yoğun önem verildiği görülmektedir.

118 Refii Şükrü SUVLA (1940),ibid, s. 272. Osmanlı mali krizinin doruk noktasına ulaştığı 1862 öncesi dönemle borç yapısı, kısa vadeli ve yüksek maliyetli iç borçlardan oluşuyordu. Temel finansörlerse Galata Bankerleriydi. (Christopher CLAY (2000), *Gold For the Sultan – Western Bankers and Ottoman Finance 1856 – 1881*, I. B. Touris Publishers, London & New York, s. 47.) Mires isimli Fransız Bankerin hesaplarına göre 775 milyon Frank tutarındaki Osmanlı borçlarının çevrimi için bir strateji oluşturdu. Ancak Londra' da güven sarsılmıştı. Bir çok batı ülkesinde de durum aynıydı ve Mires Planı' da bu nedenle başarısız oldu. (Şükrü BABAN (1940), “Tanzimat ve Para”, *Tanzimat I*, Maarif Matbaası, İstanbul, s. 251 – 252.)

119 Vildan OKYAY (1981). “Batı Anadolu Bölgesinde Ulaşım Sistemindeki Değişikliğin Merkezler Kademelenmesi Üzerindeki Etkileri (1844 – 1914)”. *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 8(3 / 4). Ankara, s. 662.

120 Şevket PAMUK (1994), op. Cit. s. 235.

121 Örneğin 1863' te İzmir' de çoğu köylülerin mülkiyetinde olan tarımsal işletmelerin ölçeği, 1,2 ile 8 hektar arasında değişmekteydi. (Bkz. Şevket PAMUK (1984), *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi*, Yurt Yayınları, İstanbul, s. 97.)

122 1863'te yürürlüğe giren Divan-ı Muhasebat nizamnamesiyle keyfi vergilemeye yönelik ciddi engellemeler oluşturularak vergileme. sistematik bir hüviyete büründürülmüştür. (Nizamname için bkz. Maliye Bakanlığı Bütçe ve Mali Kontrol Genel müdürlüğü (1996), *Tanzimattan Günümüze Devlet Bütçesi*, Ankara, s. 2 – 20.)

123 Sait AÇBA (1995), *Osmanlı Devleti' nin Dış Borçlanması (1854 – 1914)*, Afyon Kocatepe Üniv. İ. İ. B.F. Afyon, s. 60.

borç çevriminde kullanılmak üzere borçlanma sağlanabilmiştir.¹²⁴ Yeni tertip borçlanmaysa batılı devletlerle yapılan uzun görüşmeler sonrasında, 1856 Islahat Fermanı'nda öngörülen yabancıların mülkiyet haklarının eşrafın da yardımıyla hükümetin 11 yıllık direnmesi sonrasında 1867 tarihli "Tebaz-i Ecnebiyye'nin Emlak İstimlakine Dair Nizamname" nin kabulünü takiben 1869' da gerçekleştirilmiştir.¹²⁵

İç borçların dış borçlara çevrimi sonrasındaki gelişmelere bakıldığında, önce "halkın devlete karşı korunmasını" ifade eden klasik liberal bir mantıkla kamu maliyesinde meşruiyeti halka dayandırma operasyonuna gidildiği görülmektedir.

Kamu maliyesinde yapılan düzenlemelerle liberal bir iktisadi sistemin oturtulmasını amaçlayan operasyon sonrasındaysa, yabancıların mülkiyet haklarının tanınmasıyla beraber Osmanlı coğrafyasında açık (libere) piyasa ekonomisinin hukuksal temelleri, batı dinamikli etkiyle oluşturulmuştur.

3. 2. CUMHURİYET DÖNEMİ (1999 ve 2001)

Bu kısımda da Osmanlı dönemindeki analiz metodolojisinden hareket edilerek iki aşamalı bir bölümlendirilmeye gidilecektir. İlk olarak iç borçların dış borçlara çevriminde finansör konumundaki kurumsallaşmış piyasa ekonomilerindeki genel ekonomik kompozisyon ve finans yapısının ana hatları incelenecektir. Daha sonra da neden iç finansman kaynaklarına başvurulmadığı konusu işlenerek dış borçlanma stratejisinin benimsenmesinin nedenleri ortaya konulacak, sonrasındaysa iç borçların dış borçlara çevrimi aşamasıyla kısım sonlandırılacaktır.

3. 2. 1. 20. YÜZYILIN SON ÇEYREĞİNDE – KURUMSALLAŞMIŞ PİYASA EKONOMİLERİ VE FİNANSAL YAPI ÖZELLİKLERİNİN ANA HATLARI

20. yüzyılın son çeyreği, global çaplı ekonomik sistemin belki de en büyük dönüşümlerinin yaşandığı bir dönemi ifade etmektedir. 1960'lı yıllar boyunca devam eden Vietnam Savaşı, ABD ekonomisi üzerine ağır bir yük konumuna gelmiştir. Aşağıdaki tabloda 1965 – 75 döneminde Amerikan askeri harcamaları gösterilmektedir.

¹²⁴ Refii Şitkrü SUVLA (1940), op. cit. s. 272.

¹²⁵ Bkz. Gündüz ÖKÇÜN (1969), "20. Yüzyılın Başlarında Osmanlı Maden Üretiminde Türk, Azınlık ve Yabancı Payları", *ABADAN'a Ankara Armağan*, SBF, Ankara, s. 807. Stefanos YERASİMOS (1977), *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye II – Tanzimattan I. Dünya Savaşına*, (Çev: Babbir KUZUCU), 2.Baskı, Gözlem Yayınları, İstanbul, s. 726.

Tablo 19: 1965 – 75 Döneminde ABD Askeri Harcamaları (Cari Fiyatlarla Milyon ABD \$)

	1965	1966	1967	1968	1969	1970	1971	1972	1973	1974	1975
Askeri Harcamalar	50,276	61,171	72,107	77,143	76,924	74,543	70,907	73,833	76,663	83,046	89,473

Kaynak: OECD (1976), *National Accounts Statistics – Volume II*, s. 24.

Yukarıdaki tabloda da görüleceği üzere özellikle 1967'den itibaren Amerikan askeri harcamalarının sıçrama yapmıştır. Artan askeri harcamaların finansmanındaysa dolar emisyonuna yüklenilmiştir.¹²⁶ Aynı zamanda global çapta yaşanan ücret artışları da maliyet enflasyonunun temelini oluşturmuştur.¹²⁷ Bu yapısal dönüşüm, 1970'lerin başında Bretton Woods sisteminin sona ermesine yol açmıştır.

Tam da bu dönemde 1973'te petrol krizi başlamıştır. 4 katına çıkan petrol fiyatları, OPEC üyesi petrol ihracatçısı ülkeler elinde yoğun fon birikimini de beraberinde getirmiş, oluşan artık fonların da % 80'i likid yatırım araçlarına yatırılmıştır.¹²⁸ Petrol fiyatlarındaki artışla özel bankaların düşük ve orta gelir grubu ülkelerinin dış borçlanma taleplerini karşılamalarına¹²⁹ artan dış ticaret açıklarının finansmanında borçlanma yolunu takip etmelerine yol açmıştır.¹³⁰ Ancak 1980'lerin başlarında Latin Amerika ülkelerinde başlayan borç krizi, bu sıcak bakışı sonlandırarak borçlu ülkelerin çarpan etkisiyle teker teker moratoryum ilanına yol açmıştır.¹³¹

Böylesi bir finansal kompozisyonda da düşük ve orta gelir grubu ülkelerinin iki finansman olanağı kalmıştır: IMF ve Dünya Bankası gibi uluslararası kredi kuruluşlarından borçlanma ve kısa vadeli sermaye hareketleri.

Teknik olarak mevcut olan bu iki finansman olanağından sadece kısa vadeli sermaye hareketlerinden faydalanma olanağıyla sınırlı kalan bir global yapı mevcut olmuştur. Bunun sonucunda da global çaplı bir liberalizasyon sürecinin yaşandığı dünya ticaret hacminin reel üretimin 2,5 katı hızla arttığı görülmektedir.¹³² Ayrıca 1983 – 93

126 Şahin AKKAYA (1993), "Farklı Bir Bunalım: Stagflasyon", *İ.Ü. İktisat Fakültesi M.A.M.K. Menduh Yaşa Armağanı*, 34.Seri, İstanbul, s. 227 – 228.

127 Nitekim ABD' nde faktör bölüşümünde ücretlerin 1960' larda aldığı ortalama pay % 79,6 iken, bu oran 1970' lerin ortalamasında % 82,04'e yükselmiştir. (Bkz. Kemal ÇAKMAN (1991), "Sermayenin Marjinal Ürtin Değeri, Faiz Oranı ve Kar Oranı", *Hacettepe Üniv. İ.İ.B.F. Dergisi*, Ankara, s. 70.)

128 Hasan SELÇUK (1996), "Körfez Ülkelerinin Fon Fazlalıklarının Uluslar arası Plasmanı", *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası, Sabahattin ZALİM Armağanı*, 1994 / B – 3, c – 1 – 4, İstanbul, s. 432.

129 Sami GÜÇLÜ, A. Kadir İŞIKARA (1996), "1960 – 1992 Döneminde Türkiye' nin Dış Borçları Üzerine Bir Değerlendirme", *İ.Ü. İ.F.M., Sabahattin ZALİM Armağanı*, 1994 / B – 3, c – 1 – 4, İstanbul, s. 777.

130 Sinan SÖNMEZ (1990), "Az Gelişmiş Ülkelerin Finansmanında Özel Bankaların İşlevi", *İ.Ü. İktisat Fakültesi M.A.M.K. 32.Seri*, İstanbul, s. 104.

131 Esfender KORKMAZ (1988), "Dış Borçlanma Krizine Yol Açan Gelişmeler", *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası 50. Yıl Armağanı*, Cilt: 44, Sayı: 1 – 4, İstanbul, s. 138 – 139.

132 Nusret EKİN (1998), *Bilgi Ekonomisinde Elektronik Ticaret*, İTO Yayını, İstanbul, s. 35.

döneminde gelişen pazarların (emerging market) toplam piyasa kapitalizasyonu içerisindeki ağırlıklarının da % 2,5'ten % 8,4'e yükseldiği görülmektedir.¹³³ Bu dönüşümde Dünya Bankası istatistiklerine göre 1989'da günlük kambiyo işlem hacminin 650 milyar dolara ulaşmasının etkisi son derece etkilidir.¹³⁴ Faiz ve döviz swaplarından yararlanan bu işlemlerde 1976 – 92 dönemindeki aylık hisse senedi getirilerindeki en yüksek seviyelerin % 3 – 5 seviyeleriyle reel olarak başta Latin Amerika ülkeleri olmak üzere gelişen pazarlarda sağlanması¹³⁵, kısa süreli sermaye hareketlerinin yönünü bu pazarlara çevirmesini de kaçınılmaz kılmıştır. Bizzat OECD gibi kuruluşlar da finansal rekabeti artıracakları gerekçesiyle kısa vadeli sermaye hareketlerinin global çaplı fleksibilitesini desteklemiştir.¹³⁶

Bütün bu fleksibilite ortamında ilk kırılmanın 1994 tarihli krizinde yaşandığı görülmektedir. Amerikan desteğiyle kolay atlatılıp global kapsama ulaşmayan bu ilk kırılmadan sonra ikinci kırılma 1997'de Asya Kaplanları olarak bilinen Güney Doğu Asya ülkelerinde yaşanmış ve global çapta dalga dalga yayılmıştır.

Tablo 20: Bölge Ülkelerinin 1996 – 1997 Yıllarında GSMH'lerinde Büyüme

	Tayland	Japonya	Endonezya	Filipinler	Malezya	G. Kore	Çin	Tayvan
1995 - 1996	6,4	3,9	8,0	5,7	8,8	7,1	9,6	5,7
1996 - 1997	0,6	1,0	5,0	4,3	7,0	6,0	8,8	6,7

Kaynak: Murat KAYACAN vd (1998), *Güneydoğu Asya Krizli Türkiye Ekonomisi ve İMKB'ye Etkileri*, 2.Baskı, İMKB, İstanbul, s. 7.

Yukarıdaki tabloda da görüleceği üzere ilgili 9 bölge ülkesinden Tayvan dışında tümünde büyüme oranlarında son derece sert düşüşler yaşanmıştır. Bu sermaye piyasaları dinamikli döviz krizinin akabindeyse, Türkiye'nin de dahil olduğu gelişen pazarlara yönelik sermaye akımlarında ciddi düşüşlerin olmasına esas yol açan Rusya Krizi, 1998'de gerçekleşmiştir.

Rusya Krizi'nde borç geri ödemeleri askıya alınarak moratoryum ilan edilmiştir, ve ödemeler Ruble cinsinden yapılarak takvime bağlanmıştır.¹³⁷ Yer yer % 40'lara ulaşan sermaye kaybı anlamını taşıyan bu gelişmeye uluslararası yatırımların gelişen pazarlardan tekrar kurumsallaşmış piyasa ekonomilerine fon aktarımında bulunmalarıyla şekillenen, tam anlamıyla konjonktürel bir kırılmaya yol açmıştır.

¹³³ Dominique PHILON, *Döviz Kurları*, İctişim Yayınları, İstanbul, s. 48.

¹³⁴ Targan ÜNAL (1995), *Gelişen Borsalarda Kamusal Yatırımcılar – Türkiye Örneği*, İMKB Yayını, İstanbul, s.8.

¹³⁵ Murat ÇİFTÇİ (1999), "AB Emeklilik Fonlarının Yatırım Portföylerinin Global Gelişmeler Işığında Değerlendirilmesi ve Türkiye'ye Yönelik Alternatif Model Önerisi", *Reasürör*, Sayı: 33, İstanbul, s. 7.

¹³⁶ Murat ÇİFTÇİ (1999), *Ampirik Bulgular Işığında "Sosyal Devlet" Kavramının Sosyo – Ekonomik Analizi*, İ.Ü. İktisat Fak. Yayını No: 4206 / 567, İstanbul, s. 85.

¹³⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. TÜMTİS (1998), *Tümtis Çalışma Raporu 1995 – 1998*, İstanbul.

3. 2. 2. İÇ BORÇLARIN DIŞ BORÇLARA ÇEVİRİMİ OPERASYONU (1999 ve 2001)

Osmanlı dönemindeki Mires İstikrazında da olduğu gibi 1993'te de benzer bir girişimde bulunulmasına karşılık başarılı olunamamıştı. Ancak söz konusu dönemde iç finansman kaynakları, iç borç çevriminin kriz maliyetiyle de olsa gerçekleştirilebilmesine olanak tanımıştır. 1998'deki iç borç geri ödeme yükümlülüklerinin çevrilemez duruma gelmesi sonucunda iç borçların dış borçlara çevrimi operasyonuna zorunlu olarak başlanmıştır. Bu sefer, böyle bir tasarrufta bulunma lüksüne sahip olamayan idare, IMF ile stand – by antlaşması imzalamanın yollarını da aramıştır. Bununla ilgili ilk somut girişim 9 Aralık 1999'da IMF'ye verilen niyet mektubu ile olmuştur. Ancak 1999 – 2001 dönemindeki uygulamalar, mevcut başarısızlık nedeniyle Mires İstikrazı'yla özdeş konumdadır. Bu nedenle de iç borçların dış borçlara çevrimi sürecini 2001 olarak kabul etmek daha doğru olacaktır.

IMF'e verilen niyet mektubunun ana hatlarına bakıldığında, kamu maliyesini disipline olmaya ve liberalizasyona yönelik kararlarla karşılaşılmaktadır. Buna göre bankacılık sisteminde haksız rekabeti önleyici ve sistemi güçlendirici önlemler üzerinde durulmuş, özelleştirmeye yönelik hedefler belirlenmiş, mali hesapların temsililiğini ve şeffaflığını sağlamak üzere 2001'e kadar tüm bütçe dışı fonların kapatılması üzerine taahhütte bulunulmuştur.¹³⁸

Özellikle bütçe dışı fonların kapatılmasına yönelik taahhüt, maliye disiplini açısından son derece önemlidir. Bilindiği üzere özellikle 1980 sonrasında bütçe dışı fonlar yoğun şekilde kurulmuş, 1988'e gelindiğindeyse 109 bütçe dışı fon mevcuduna ulaşılmıştır.¹³⁹ Örneğin Savunma Sanayiini Destekleme Fonu, uzun yıllar askeri harcama yekununun tam olarak tespit edilememesine ve gerçekleşenle muhasebeleştirilen yekun arasında ciddi sapmaların yaşanmasına yol açmıştır.¹⁴⁰ Bu açıdan bütçede tahsis ilkesinin ve belirlilik ilkesinin açık ihlaliyle de karşılaşılmaktadır.¹⁴¹

1999' da taahhüt edilen bütçe dışı fonların kapatılması, özellikle iki finans krizinin yaşanması sonrasında süratle kapatılarak 2001 sonu itibarıyla bütünüyle ortadan kaldırmıştır. Daha sonra Dünya Bankası'ndan kredi temininde duyulan ihtiyaç nedeniyle "Destekleme Fiyat İstikrar Fonu" hariç tüm bütçe içi fonlar da kapatılmıştır.¹⁴²

İç borçların dış borçlara çevrimi sürecinde iki büyük finansal krizin oluşumu, programın yenilenerek ek kaynak sağlanmasını zorunlu kıldığından 1999'u 1860 – 61

¹³⁸ Gazi ERÇEL (1999), *IMF' ye Niyet Mektubu*, www.tcmb.gov.tr/yeni/evds/yayin7/imf7mektub.html (Erişim: 23 Haziran 2001).

¹³⁹ Oğuz OYAN (1990), *"Türkiye' de Kamu Fonlarının Gelişimi ve Özellikleri"*, İ.Ü. İktisat Fak. M.A.M.K., 32.Seri, İstanbul, s. 97.

¹⁴⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ayşegül MUTLU (1994), *Savunma Harcamaları*, M.Ü. Maliye Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, No: 6, İstanbul, s. 90 – 104.

¹⁴¹ Ömer Faruk BATUREL (1996), *op. cit.* s. 26.

¹⁴² TCMB (2001), *Para Politikası Raporu*, Ankara, s. 85.

tarihli başarısız Mires İstikrazı'yla özdeşleştirmek gerekir. Bu noktada 2001 yılında verilen ek niyet mektubuyla da iç borçları dış borçlara çevrimini başlatmak mümkündür.

Türkiye' nin dış borç yükü ve ödeme yükümlülükleri, global yapıyla birlikte ele alındığında, iç borçların dış borçlara çevrim başarısının sınırlanacağı da stand – by antlaşması öncesinde bile gösterilmektedir.

Tablo 21: Türkiye'nin 1999 – 2005 Yılları Arasında Öngörülen Orta – Uzun Vadeli Dış Borç Projeksiyonu (Milyon \$)

	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	Toplam
Toplam	18,186	20,114	14,861	11,181	10,192	6,425	17,017	97,976
Ödeme								
Kamu	9,168	9,696	10,191	7,922	8,338	5,409	12,719	63,444
Özel	9,016	10,417	4,670	3,259	1,854	1,016	4,298	34,529
TCMB	2	1	0	0	0	0	0	3

Kaynak: TCMB (2001), *Yıllık Rapor 2001*, Ankara.

Yukarıdaki tabloda da görüleceği üzere Türkiye'nin 1999 – 2005 dönemindeki dış borç ödeme yükümlülüğü 98 milyar dolara ulaşmaktadır. Dolayısıyla söz konusu yüksek yükümlülüklerin çevriminde dahi güçlük çekileceğinin beklenmesi gerekirken, tıpkı 1861 paniği sonrasındaki süreçte olduğu gibi dış borçlanmaya gidilmiş, 1861'den itibaren Amerikan İç Savaşı' nın etkisiyle Osmanlı' ya bakıştaki dönüşümde olduğu gibi 11 Eylül Saldırısı sonrasında da ek mali kaynaklar Türk idaresine tahsis edilmiştir.

Henüz iç borçların dış borçlara çevrimi süreci devam etmekte olup sonuçları üzerine dönemsel bir karşılaştırma yapma olanağı da, tahminin ötesine geçemeyeceğinden mümkün görünmemektedir.

4. HANEDANLIKTAN CUMHURİYETE İÇ BORÇLARIN DIŞ BORÇLARA ÇEVİRİMİ SÜREÇLERİNİN İSTATİSTİKSEL ANALİZİ

4. 1. ANALİZİN TERCİH NEDENLERİ

Sıra korrelasyon katsayı analizi, iktisadi bilimlerde yoğun olarak tercih edilen bir metod olma hüviyetini kazanamamış olup; ekonomistlerin mesafeye yaklaştıkları bir analiz konumunda bulunmaktadır. Bu eğilimdeki en önemli nedense, veriler arasındaki aralığın değişken olması nedeniyle klasik korrelasyon katsayı analiziyle örtüşmemesidir.

Mekan kısıtı altında ekonomi – politiğin zaman kısıtsızlığı olarak tanımlanabilecek olan bu çalışma, yeni bir yaklaşımı ortaya koymayı hedeflemenin yanı sıra istatistiksel analiz metodunda da ciddi anlamda yeni bir bakış taşımayı amaçlamıştır.

Ekonomi – politik üzerine yapılan çalışmalarda özellikle makro – ekonomik değişkenlerin esas alındığı analizler “regresyon, nedensellik vd..” yoğun olarak

kullanılmaktadır. Halbuki özellikle ekonomi – politik, konusu ve kapsamı açısından yaşanan dönüşümler ve süreklilik olgusundan hareket etmektedir. Ancak “dönüşüm” ve “süreklilik” kavramları, bir kaç yıllık veya birkaç on yıllık periyotları açıklayabildiğinden, temsili olabilecek yeterlilikte çoğu zaman değildirler. Ancak birkaç asırlık periyotlar için yapılacak analizler için de çoğu zaman temsili veri sepetine sahip olma olanağı bulunmamaktadır.

Ekonomi – politikte yeni bir yaklaşımın amaçlandığı bu çalışmadaysa süreçler, veri sepetini oluşturmaktadır. Makro ekonomik büyüklüklerle her süreci içsel periyotta açıklamayla görevlendirilmiştir. Bu sayede “Dönüşüm” ve “süreklilik” kavramlarını açıklamadaysa uzun dönemli ampirik analizde bulunmak mümkün olacak ve yeni bir istatistiksel yaklaşımla kanıtlanması da sağlanarak sözel ağırlıklı öznel bakış da nesnelleştirilebilecektir.

İlk bakışta süreçlerin birbirini takip edişleri üzerine kurulan dönemseller karakterli istatistiksel analizin, sosyometrik mi ekonometrik mi olduğu konusunda tereddütler yaşanabilir. Ancak konu dikkatle incelendiğinde, ekonomi – politığın sürekliliği üzerine inşa edilen bir yapıyla karşılaşılır. Sosyolojik dönüşüm ya da süreklilik de bu yaklaşımda bir alt kümeyi oluşturmaktadır.

Ekonomi – politik üzerine yeni bir yaklaşımın temelini oluşturmayı hedefleyen bu çalışmada, 1838 – 63 ve 1980 – 2001 dönemlerinde yaşanan süreçlerin birbirini takip sırası üzerine spearman (sıra) korrelasyon katsayısı analizine gidilmiştir.¹⁴³

4. 2. UYGULAMA (1838 – 1863 İLE 1980 – 2001 DÖNEMLERİNİN SÜREÇSEL AŞAMALARIN İSTATİSTİKSEL ANALİZİ)

Dışa açılma stratejisinin tercihi sonrasında iç borçlanma stratejisinin benimsenmesi, borç sarmalına giriş sonrasında iç borçların dış borçlarla çevrimi ve ardından düzenlenen mali reformlar ve liberalizasyon süreçleri aşağıdaki tabloda sıralanmıştır.

143 Kuramsal temellerle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet GENÇELİ (1989), *Ekonometride İstatistiksel İlkeler*, Filiz Kitabevi, İstanbul, s. 304 – 318. Haluk ÇİLLOV (1993), *İstatistik Metodları*, İ.Ü. İktisat Fak. Yayını No:3801 / 545, İstanbul, s.235 – 237. Örnek uygulamalar için bkz. Murat ÇİFTÇİ (1999), *Ampirik Bulgular Işığında “Sosyal Devlet” Kavramının Ekonometrik Analizi*, İ.Ü. İktisat Fak. Yayını No:4205 / 566, İstanbul.

Tablo 22: 1840 – 1863 ve 1984 – 2000 Karşılaştırılması

Süreçler ve Olaylar	Sıra	Süreçler ve Olaylar	Sıra
Dışa Açılma (1838 Baltalimanı Antlaşması)	1	Dışa Açılma (24 Ocak 1980)	1
İç Borçlanma Stratejisi (1840 – Kaimeler)	2	İç Borçlanma Stratejisi (1984)	2
Konvertibilite (1844 tarihli tahsis-i sikke işlemi)	3	Konvertibilite (5 Ağustos 1989)	4
İç Borç Sarmalına Giriş (1848 – 52 İane-i Umumiyye)	4	İç Borç Sarmalına Giriş (1991 – Vergi Yükünde Sıçrama)	5
Finans Piyasalarında Kurumsallaşma (Muteber Sarraflığı – 1852)	5	Finans Piyasalarında Kurumsallaşma (1986 – İMKB' nin kuruluşu)	3
İç Borçlarda Vade Uzatma Operasyonu (1856, 1859)	6	İç Borçlarda Vade Uzatma Operasyonu (1993, 1998)	6
Başarısız İç Borçların Dış Borçlara Çevrimi Operasyonu (Başarısız Mires İstikrazı 1860 - 1861)	7	Başarısız İç Borçların Dış Borçlara Çevrimi Operasyonu (1999)	7
İç Borçların Dış Borçlara Çevrimi Operasyonu (1862)	8	Mali Reform ve Liberalizasyon (2001 Fonların Kaldırılması)	9
Mali Reform ve Liberalizasyon (1863 – Divan-ı Muhasebat Nizamnamesi)	9	İç Borçların Dış Borçlara Çevrimi Operasyonu (2001)	8

a) SIRA KORRELASYON KATSAYISININ BULUNMASI

$$\left. \begin{array}{l} n = 9 \\ \sum d^2 = 8 \\ T_{0,05;7} = 1.943 \\ \alpha = 0.05 \end{array} \right\} \Rightarrow r_s = 1 - \frac{6 \times \sum d^2}{n \times (n^2 - 1)} = 1 - \frac{48}{504} \cong 0,905$$

[1]

b) SINAMA TESTLERİ

$$\left. \begin{array}{l} H_0: p_s = 0 \\ H_1: p_s \neq 0 \end{array} \right\} \Rightarrow T_{hes} = r_s \times \frac{(n-2)^{1/2}}{(1-r_s^2)^{1/2}} \cong 5.204$$

aa)

[2]

$$T_{hes} > T_{tab} \implies H_0 \text{ red.}$$

[3]

T testi sonucuna göre “normal dağılım” her iki dönemdeki süreçler arasında yaklaşık % 91 gibi yüksek oranlı bir ilişkinin istatistiksel olarak anlamlı olduğu sonucuna varılmıştır.

bb) İkinci test seçeneği Glasser – Winter tablosudur. Buna göre $n = 9$ ve $\alpha = 0,05$ için tablo değeri $0.5833'$ tir. $T_{bes} = 5.204$ olduğundan, tablo değerinin çok üstünde gerçekleşen bu değerle süreçler arasındaki ilişkinin istatistiksel olarak anlamlı olduğu yeniden sınanmaktadır.

cc) Üçüncü test seçeneği ise $S(d^2)$, ye göre düzenlenmiş Kendall tablosudur.

$$\left. \begin{array}{l} n=9 \\ S'_0 = 242 - 48 = 194 \end{array} \right\} \wedge S'_0 = 194 \Rightarrow P_0 \cong 0.0328$$

[4]

$$S_0 = 48 \Rightarrow P_0 \cong 1 - 0.0328 \cong 0.9672 > 0.95$$

[5]

olduğundan, ilişkinin bir kez daha anlamlılığı sınanmıştır.

5. SONUÇ

Ekonomilerde köklü değişimlere yol açan kırılma noktaları vardır. Pek çok kırılma noktası aynı zamanda ekonomilere kendine özgü bir karakter kazandırır. Bu özgün karakter ise ancak yeni bir kırılmada yön değiştirebilir. Türk ekonomisi – politikası ve dolayısıyla da maliye politikası açısından Baltalimanı Antlaşması ve Tanzimat Fermanı da böyle bir karaktere sahiptir.

Kırılma sonrası karakteristiği tanımlamada da “mekan kısıtı altında zaman kısıtsızlığı” son derece temsili bir özelliğe sahip olacaktır. Çünkü Karl POLANYI'nin de savunduğu üzere her zaman dilimi ve her mekanda farklı karakteristiğe sahip ekonomiler hep varolmuştur ve varolacaktır da.

Tanzimat sonrası Türk ekonomisi – politikasının ve beraberinde de maliye politikasının belirsiz bir kırılma noktasına kadar sonsuz limitli oluşu nedeniyle zaman kısıtsızlığının analizinde; iç borçların dış borçlara çevrimi süreçleri yüz kırk yıllık zamansal farklılığa sahip iki dönem için incelenmiş ve her iki dönem arasında iç borçlanma stratejisinin benimsenmesinden, dış borçlara çevrimine kadar geçen süreçlere kadar yoğun bir ilişkinin varlığıyla karşılaşılmıştır.

Makro ekonomik değerlerin farklılığı ve veri sepetlerinin temsililiğinin sınırlılığı karşısında süreçler için istatistiksel bir uygulamanın sosyo – ekonomik analizi destekleyip desteklemeyeceğinin test edilmesi için, ekonometride makro ekonomik değerlerle sınırlı kalınması sebebiyle uygulama olanağını çok fazla bulamayan “Sıra (Spearman) Korrelasyon Katsayısı Analizi” tercih edilmiştir.

İç borçlanma stratejisinin benimsenmesinden dış borçlarla çevrilmesine kadar geçen süreçlerin gelişim sırasından hareket edilen bu istatistiksel analizde, üç ayrı testle sonuç sınanmış ve aralarında yüz kırk yıllık zaman farkı bulunan iki dönemde gerçekleşen süreçlerin oluşum sıralaması açısından % 91 oranında pozitif “aynı” yönlü ilişki olduğu tespit edilmiştir. Böylece bu istatistiksel analizin de desteklediği üzere ekonomi – politik ve dolayısıyla da maliye politikalarında mekan kısıtı altında zaman kısıtsızlığının mevcut bulunduğunu “diğer bir deyişle tarihin tekerrür ettiğini” savunmak mümkündür.

KAYNAKÇA

- ABAÇ, Selçuk (1990), *Türkiye’de Bankacılık ve Bankalar Sistemi 90*, İBAR Yayınları, İstanbul.
- ABUŞOĞLU, Ömer (1986), *Türk Lirasının Konvertibilitesi*, GÜR – YAY Matbaacılık, Adana.
- AÇBA, Sait (1995), *Osmanlı Devleti’nin Dış Borçlanması (1854 – 1914)*, Afyon Kocatepe Üniv. İ. İ. B.F. Afyon.
- ADELMAN, Gerhard (1969), “Structural Change in the Rhenish Linen and Cotton Trades at the Outset of Industrialization”, *Essays in European Economic History 1789 – 1914*, Edt: F. CROUZET vd, Edward Arrol Ltd, London.
- AKBANK (1998), *Türkiye Ekonomisi*, İstanbul.
- AKDOĞAN, Abdurrahman (1998), *Türk Vergi Sistemi ve Uygulaması*, 2.Baskı, Gazi Kitabevi, Ankara.
- AKKAYA, Şahin (1993), “Farklı Bir Bunalım: Stagflasyon”, *İ.Ü. İktisat Fakültesi M.A.M.K. Menduh Yaşa Armağanı*, 34.Seri, İstanbul.
- AKSOY, Şerafettin (1999), *Vergi Hukuku ve Türk Vergi Sistemi*, 5.Baskı, Filiz Kitabevi, İstanbul.
- AKTAN, Coşkun Can (1994), *Çağdaş Liberal Düşüncede Politik İktisat*, Doğu Matbaası, Ankara.
- AKYILDIZ, Ali (1996), *Osmanlı Finans Sisteminde Dönüm Noktası Kağıt Para ve Sosyo-Ekonomik Etkileri*, Eren Yay. İstanbul.
- AKYÜZ, Yılmaz (1985), “Türkiye’de Mali Sistem Aracılığıyla Kaynak Aktarımı:1980 Öncesi ve Sonrası”, *Bırakınız Yapsınlar Bırakınız Geçsinler-Türkiye Ekonomisi 1980-1985*, Bilgi Yayınevi.
- ALKİN, Erdoğan (1980), *Uluslararası Ekonomik İlişkiler*, İ.Ü. İktisat Fak. Yayınları.
- ALTUĞ, Nuray (1994), “Türkiye’de İç Borçların Yapısında 1970 – 1992 Yılları Arasında Meydana Gelen Değişmeler Üzerine Bazı Gözlemler”, *İ.Ü. İktisat F. M.A.M.K.*, 36. Seri, İstanbul.
- ALTUĞ, Yılmaz (1995), *Çin Sorunu*, İ.Ü. İktisat Fak., Yayın No:3848 / 548, İstanbul.
- ALTUĞ, Yılmaz (1998), *Vietnam*, İ.Ü. İktisat Fak., Yayın No:4138 / 562, İstanbul.

- ARIN, Tülay (1986), "Dünyada Katma Değer Vergisi Uygulaması", *İ.Ü. İktisat Fak. M.A.M.K.*, 30. Seri, İstanbul.
- ARIN, Tülay (1988), "Keynesçi Akımlar: Keynesçiliğin Krizi ve İç Tartışmalar", *İ.Ü. İ.F.M Prof.Dr. Süleyman Barda'ya Armağan*, C:45, İstanbul.
- ASTHON, T.S. (1996), *An Economic History of England:The 18th Century*, METHUEN&CO.LTD, London.
- BABAN, Şükrü (1940), "Tanzimat ve Para", *Tanzimat I*, Maarif Matbaası, İstanbul.
- BAGLUELL, S. Philip, G. E., Mungay (1971), *Britain and America 1850 – 1939*, a study of economic change, Published Routledge & Kegan Paul Ltd, London.
- BARKAN, Ömer Lütfi (1940), "Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi", *Tanzimat I*, Maarif Matbaası, İstanbul.
- BATIREL, Ömer Faruk (1996), *Kamu Bütçesi*, 8.Baskı, M.Ü. Nihad Sayar Eğitim Vakfı, İstanbul.
- BAYKARA, Tuncer (1994), "II. Mahmud' un Islahatında İç Temeller: 1826 – 1839 Arasında Anadolu", *Tanzimatın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, TTK, Ankara, s.266.
- BLANCHARD, M. (1969), "The Railaray Policy of the Second Empire", *Essays in European Economic History 1789 – 1914*, Edt: F. CROUZET vd, Edward Arrol Ltd, London.
- BLAND (1883), "Türk Maliyesi Hakkında Rapor", *Osmanlı Maliyesi Hakkında İngiliz Raporları (1861-1892)*, Der: Nezih VARGAN, T.C. Maliye Bakanlığı, Yayın No:200/355, Ankara, 2000.
- BRUGMANS, I. J. (1969), "Economic Fluctuations in the Netherlands in the 19th Century", *Essays in European Economic History 1789 – 1914*, Edt: F. CROUZET vd, Edward Arrol Ltd, London.
- BUĞRA, Ayşe (1999), *İktisatçılar ve İnsanlar-Bir Yöntem Çalışması*, 2.Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul.
- CAN BİLMEZ Bülent (2000), *Demiryolundan Petrole Chester Projesi (1908 – 1923)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- CEZAR, Yavuz (1986), *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, Alan Yayıncılık, İstanbul.
- CIPOLLA, Carlo (1993), *Akdeniz Diinyasında Para, Fiyatlar ve Medeniyet*, Çev: Ali İhsan KARACAN, Bağlam Yayınları, İstanbul.
- CİLLOV, Haluk (1993), *İstatistik Metodları*, İ.Ü. İktisat Fak. Yayını No:3801 / 545, İstanbul.
- CLAY, Chirstopher (2000), *Gold For the Sultan – Western Bankers and Ottoman Finance 1856 – 1881*, I. B. Touris Publishers, London & New York.
- CONZE, Werner (1969), "The Effects of 19th Century Liberal Agraran Reforms on Social Strecture in Central Europe", *Essays in European Economic History 1789 – 1914*, Edt: F. CROUZET vd, Edward Arrol Ltd, London
- COŞKUN, Gülay (1986), *Devlet Bütçesi*, Turhan Kitabevi, Ankara.

- ÇAKMAN, Kemal (1991), "Sermayenin Marjinal Ürün Değeri, Faiz Oranı ve Kar Oranı", *Hacettepe Üniv. İ.İ.B.F. Dergisi*, Ankara.
- ÇALIK, Ethem (1993), "Osmanlı Borçları", *Türkiye Günlüğü*, İstanbul
- ÇAM, Esat (1993), *Devlet Sistemleri*, Der Yayınevi, İstanbul.
- ÇELİK, Galip (1995), *Servet ve Harcama Vergileri*, Seçkin Yayınevi, Ankara.
- ÇİFTÇİ, Murat (1999), "AB Emeklilik Fonlarının Yatırım Pörfeylerinin Global Gelişmeler Işığında Değerlendirilmesi ve Türkiye'ye Yönelik Alternatif Model Önerisi", *Reasürör*, Sayı:33, İstanbul.
- ÇİFTÇİ, Murat (1999), *Ampirik Bulgular Işığında "Sosyal Devlet" Kavramının Ekonometrik Analizi*, İ.Ü. İktisat Fak. Yayını No:4205 / 566, İstanbul.
- ÇİFTÇİ, Murat (1999), *Ampirik Bulgular Işığında "Sosyal Devlet" Kavramının Sosyo – Ekonomik Analizi*, İ.Ü. İktisat Fak. Yayını No:4206 / 567, İstanbul.
- ÇİFTÇİ, Murat (2001), *Dünyada ve Türkiye'de 1980 Sonrası Savunma Harcamalarının Gelişimi*, (Marmara Üniv. S.B.F. Mali İktisat Bilim Dalı Yayınlanmamış Y. Lisans Tezi), İstanbul.
- ÇİĞDEM, Ahmet (1996), "Gellner'in İslam Toplumu Modeli Üzerine Bir Not", *Toplum ve Bilim*, İstanbul.
- ÇİZAKÇA, Murat (1993), *Risk Sermayesi Özel Finans Kurumları ve Para Vakıfları*, İlmî Neşriyat, İstanbul
- DİE (2001), *İstatistik Göstergeler 1923 – 1998*, Ankara.
- DOĞAN, Seyhun (1996), *IMF İstikrar Programları ve Türkiye*, Işıklı Basım - yayın, İstanbul.
- DRUCKER, F. Peter (2000), *Yeni Gerçekler*, Çev: Birtane KARANAKÇI, 7.Baskı, Türkiye İşbankası Kültür Yayınları, Ankara.
- DURAN, Mahmut (1996), "Kamu Finansman Açıklarının Optimal Finansmanı", *Kamu Kesimi Finansman Açıkları – 10. Türkiye Maliye Sempozyumu*, İ.Ü. İktisat F. Maliye Bölümü Yayını, 554/80, İstanbul.
- EKİN, Nusret (1998), *Bilgi Ekonomisinde Elektronik Ticaret*, İTO Yayını, İstanbul.
- EKMEKÇİ, Esra (1994), *Kurumlar Vergisinde Dar Yükümlülük*, Kazancı Kitap Ticaret A.Ş., İstanbul.
- ERÇEL, Gazi (1999), *IMF'ye Niyet Mektubu*, www.tcmb.gov.tr/yeni/evds/-yayin7imf7meklub.htm (Erişim: 23 Haziran 2001).
- ERDEM, Edhem (2000), *Osmanlı Bankası Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- ERGİN, Feridun (1980), *Kredi Sistemleri*, İktisat Fakültesi, İstanbul.
- ERGİNAY, Akif (1976), *Kamu Maliyesi*, 5.Baskı, A.Ü. Hukuk Fakültesi, Yayın No: 382, Ankara.
- ERGİNAY, Akif (1981), *Vergi Hukuku*, 9.Baskı, Turhan Kitabevi, Ankara.
- ERKAL, Mustafa E. (1995), *Sosyoloji (Toplumbilimi)*, 6.Baskı, Der Yayınları, İstanbul.

- EROL, Mine (1970), *Osmanlı İmparatorluğu' nda Kağıt Para (Kaime)*, TTK, Ankara.
- ERÖZ, Mehmet (1977), "Sosyolojide Sebeplilik, Hürriyet ve Zaruret Mesclesi", *İ.Ü. İktisat F. FİNDİKOĞLU Armağanı*, 2260/389, İstanbul.
- ERTEM, Süleyman Kanı (1999), *Şark Meselesi Osmanlı' nın Sömürgeleşme Tarihi*, (Haz: Osman Selim KOCAOĞLU), Temel Yayınları, İstanbul.
- EYÜPGİLLER, Servet (1994), *Bankacılar İçin Banka İşletmeciliği Bilgisi*, 5.Baskı, Banka ve Ticaret Hukuku Araştırma Enstitüsü, Ankara.
- FALAY, Nihat (1996), *Maliye Tarihi*, 2.Baskı, Filiz Kitabevi, İstanbul, s.12-13.
- FERTEKLİGİL, Azmi (1984), "Menkul Kıymet Borsaları", *Türkiye' de Sermaye Piyasaları Semineri Tebliğleri*, SPK ve İKV Yayınları İstanbul.
- FOSTER, HOBART, LORD (1861), "Türkiye' nin Mali Durumu Hakkında Rapor", *Osmanlı Maliyesi Hakkında İngiliz Raporları (1861 – 1892)*, Derleyen: Nezih VARGAN, T.C. Maliye Bakanlığı, Yayın No: 2000/355, Ankara, 2000
- FOURASTIE, Jean (1975), *1995 Uygurluğu*, Çev: Tanju GÖKÇÖL, Gelişim Yayınları, İstanbul.
- GENCELİ, Mehmet (1989), *Ekonometride İstatistiksel İlkeler*, Filiz Kitabevi, İstanbul.
- GÖRGÜN, Sevim (1994), *Maliye Politikası*, İ.Ü. SBF, İstanbul.
- GÜÇLÜ, Sami, IŞIKARA, A. Kadir (1996), "1960 – 1992 Döneminde Türkiye'nin Dış Borçları Üzerine Bir Değerlendirme", *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası, Sabahattin ZAİM Armağanı*, 1994 / B – 3, C: 1 – 4, İstanbul.
- GÜRAN, Tevfik (1988), "Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi": Bütçeler ve Hazine Hesapları, 1841 – 1861", *Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, C:13, S:17, Ankara.
- GVK. 103. madde, 4444 / 3 – Geçici 57. madde.
- HANSEN, A.H. (1961), *Para Teorisi ve Maliye Politikası*, Çev:Ahmet KILIÇBAY, 2.Baskı, İ.Ü.İktisat Fakültesi Yayını, İstanbul.
- HAYEK, Friedrich A. (1995, 96, 97), *Hukuk, Yasama, ve Özgürlük*, 3cild, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara.
- HITLER, Adolph (1998), *Kavgam*, Çev: M. Selman UĞURLU, Kamer Yatınları, İstanbul.
- HOBART, LORD (1863), "Türk Maliyesi Hakkında Rapor", *Osmanlı Maliyesi Hakkında İngiliz Raporları (1861 – 1892)*, Der: Nezih VARGAN, T.C. Maliye Bakanlığı, Yayın No: 2000/355, Ankara, 2000.
- IMF (2001), *International Financial Statistics February 2001*, Washington.
- IMKB (1995), *Sermaye Piyasası ve Borsa Temel Bilgiler Kılavuzu*, İstanbul.
- İLKİN, Akın (1985), "Merkez Bankası Kaynaklarının Harp Finansmanında Kullanılması" *Harp Ekonomisi*, İstanbul.
- İNANCIK, Halil (1996), *Osmanlı İmparatorluğu – Toplum ve Ekonomi*, 2.Baskı, Eren Yayıncılık, İstanbul.

- İŞGÜDEN, Tamer (1984), "Ekonomi Teorisinin Sosyolojik Niteliği", *M.Ü. İ.İ.B.F. Dergisi*, C:1, İstanbul.
- İTO (1999), *Aylık Ekonomik Veriler*, İstanbul.
- KARATAŞ, Cevat (1994), "Türkiye' de Kamu Borçları, Vergi Sistemi ve Kamu Harcamaları 1980 - 93", *İ.Ü. İktisat Fak. M.A.M.K.*, 36. Seri, 3891/551/78, İstanbul.
- KAVAK, Ahmet (1992), *Katma Değer Vergisi Mevzuatı*, Alfa BasımYayımlar Dağıtım, İstanbul.
- KAYACAN, Murat vd (1998), *Güneydoğu Asya Krizli Türkiye Ekonomisi ve İMKB'ye Etkileri*, 2.Baskı, İMKB, İstanbul.
- KAZGAN, Gülten (1985), *Ekonomide Dışa Açık Büyüme*, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul.
- KAZGAN, Haydar (1975), "Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşundan İtibaren Anonim ve Limited Şirketler", *Cumhuriyet' in 50. Yılında Türkiye' de Sanayileşme ve Sorunları Semineri*, A. Ü. SBF. Ankara.
- KAZGAN, Haydar (1995), *Osmanlı'da Avrupa Finans Kapitali*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- KAZGAN, Haydar vd (1995), *Osmanlı' dan günümüze Türk Finans Tarihi*, CiltI, İMKB, İstanbul.
- KEYDER, Çağlar (1999), "Güney Avrupa Modernitesi ve Değişim", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 26(3-4), Ankara.
- KILIÇBAY, Ahmet (1991), *Türk Ekonomisi*, 3.Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara.
- KISSINGER, Henry (2000), *Diplomasi*, Çev: İbrahim H. KURT, 2.Baskı, Türkiye İşbankası Kültür Yayınları, Ankara.
- KORKMAZ, Esfendar (1988), "Dış Borçlanma Krizine Yol Açan Gelişmeler", *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, 50. Yıl Armağanı, Cilt: 44, Sayı: 1 - 4, İstanbul.
- KUMBASAR BAYRAKTAR, Sibel (1994), *Türkiye' de Sermaye Piyasası Araçlarının Vergilendirilmesi*, İMKB, İstanbul.
- KURTKAN BİLGİSEVEN, Amiran (1995), *Genel Sosyoloji*, 5. Baskı, Filiz Kitabevi, İstanbul.
- LEBRET, J. SAUVE'E (1950), *Pecheries Mondiales et Marche' du Poisson (Tome - I)*, Institut National de la Statistique et des Etudes Economiques, Presses Universitaires de France, Paris
- LENDES, D. (1969), "The Old Bank and the New: The Financial Revolution of the 19th Century", *Essays in European Economic History 1789 - 1914*, Edt: F. CROUZET vd, Edward Arrol Ltd, London
- LIPSEY, PURVIS vd (?), *İktisat*, Çev:Ahmet ÇAKMAK, Bilim Teknik Yayınevi, İstanbul.
- MAHÇUPYAN, Etyen (1978), "Piyasa Modeli, Toplumsal Yapılar ve K. POLANYI", *Toplumcu Düşün*, Sayı: 4, İstanbul.
- Maliye Bakanlığı Bütçe ve Mali Kontrol Genel müdürlüğü (1996), *Tanzimattan Günümüze Devlet Bütçesi*, Ankara.

- MASCHKE, Erich (1969), "Outline of the History of German Cartels from 1873 to 1914", *Essays in European Economic History 1789 – 1914*, Edt: F. CROUZET vd, Edward Arnold Ltd, London.
- MENGÜŞOĞLU, Takiyeddin (1979), "Felsefi Antropoloji Işığı Altında sosyoloji", *İ.Ü. İktisat Fakültesi Sosyoloji Konferansları*, 2629/446, İstanbul.
- MİNİBAŞ, Türkel (1992), *Az Gelişmiş Ülkelerde Kalkınmanın Finansman Politikaları ve Türkiye*, Der Yayınları, İstanbul.
- MOREIRE Morvan de Mello vd (1978), *Countrie Profiles – Brazil*, a Publication of the Population Council,
- MURRAY, Stewart (1991), *Gold 1991*, Gold Fields Mineral Services Ltd, London.
- MUSABALLI, Hakkı (1978), *Vergi Hukuku ve Türk Vergi Sistemi*, Selçuklu Matbaası, İstanbul.
- MUTLU, Ayşegül (1994), *Savunma Harcamaları*, M.Ü. Maliye Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, No: 6, İstanbul.
- NADAROĞLU, Halil (1974), *Kamu Maliyesi Teorisi*, İ.İ.T.İ.A. Yayını, İstanbul.
- Nations Unions (1975), *Manuels sur les Methodes D'estimation de la Population - Manuel 8 – Methodes de Projection des Populations Urbaine et Rurale*, New York
- OECD (1976), *National Accounts Statistics – Volume II*.
- OECD (1994), *Etudes Economiques De L' Ocde Turquie*, Paris.
- Oktay YENAL (1999), *Ulusların Zenginliği ve Uygarlığı-Eğitim Boyutu*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara.
- OKYAY, Vildan (1981), "Batı Anadolu Bölgesinde Ulaşım Sistemindeki Değişikliğin Merkezler Kademelenmesi Üzerindeki Etkileri (1844 – 1914)", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 8(3 / 4), Ankara.
- ORTAYLI, İlber (1983), *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Hil Yayınları, İstanbul.
- ORTAYLI, İlber (2000), *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840 – 1880)*, TTK, Ankara.
- OYAN, Oğuz (1990), "*Türkiye' de Kamu Fonlarının Gelişimi ve Özellikleri*", İ.Ü. İktisat Fak. M.A.M.K., 32.Seri, İstanbul.
- ÖKÇÜN, Gündüz (1969), "*20. Yüzyılın Başlarında Osmanlı Maden Üretiminde Türk, Azınlık ve Yabancı Payları*", ABADAN' Ankara Armağan, SBF, Ankara.
- ÖLÇER, Cüneyt (1989), *Osmanlı Devleti Aracılığıyla Yapılan Osmanlı Devleti Borç Antlaşmaları – Metinler*, Yayınevi Belli Değil, İstanbul.
- ÖNCEL, Mualla (1982), *Vergi hukuku – Uygulanalı Türk Vergi Sistemi*, A.Ü. Hukuk Fak. Yayını, Yayın No: 462, Ankara.
- ÖNER, Erdoğan (1996), "Kamu Kesimi Gelir – Harcama ve Borçlanma Gereği: Genel Bir Değerlendirme: (1975 – 1993)", *Kamu Kesimi Finansman Açılıkları – 10. Türkiye Maliye Sempozyumu*, İ.Ü. İktisat F. Maliye Bölümü Yayını, 554/80, İstanbul.

- ÖNSOY, Rifat (1994), "Tanzimat Dönemi İktisat Politikası", *Tanzimatın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, TTK, Ankara.
- ÖNSOY, Rifat (1994), "Tanzimat Döneminde İktisadi Düşüncenin Teşekkülü", *Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri Bildiriler*, 2.Baskı, TTK, Ankara.
- ÖZGÜVEN, Ali (1987), "Jean Babtiste Say", *İ.Ü. İ.F.M. Sabri Ülgener' e Armağan*, C:43, S:1-4, İstanbul.
- ÖZGÜVEN, Ali (1991), *İktisat Bilimine Giriş*, 6. Baskı, Filiz Kitabevi, İstanbul.
- PAKDEMİRLİ, Ekrem (1985), "*Türkiye' nin İç ve Dış Borçları*", İ.Ü. İktisat Fak..M.A.M.K., 29.Seri, 3304/510/68, İstanbul.
- PAMUK, Şevket (1984), *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi*, Yurt Yayınları, İstanbul.
- PAMUK, Şevket (1994), *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme*, 2.Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- PAMUK, Şevket (1995), "En Büyük Tağşiş ve 1844 Tarihli Tahsis-i Sikke İşlemi", *Toplumsal Tarih*, C:3, S:13, İstanbul.
- PAMUK, Şevket (1999), *Osmanlı İmparatorluğunda Paranın Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- PARASIZ, İlker (1992), *Para Banka ve Finansal Piyasalar*, 4.Baskı, Ezgi Kitabevi, Bursa.
- PARASIZ, İlker (1995), *Kriz Ekonomisi*, Ezgi Yayınevi, Bursa.
- PEACOCK, T. Alan, WIESMAN, Jack (1961), *The Growth of Public Expenditure in the United Kingdom*, Princeton University, Princeton.
- PHILON, Dominique, *Döviz Kurları*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- POLANYI, Karl (1978), "Kurumsallaştırılmış Süreç Olarak Ekonomi", Çev: Etyen MAHÇUPYAN, *Toplumcu Düşün*, Sayı: 4, İstanbul.
- POLANYI, Karl (1986), *Büyük Dönüşüm*, Çev: Ayşe BUĞRA, Alan Yayıncılık, İstanbul.
- ROBINSON, Joan (1984), *İktisat Felsefesi*, Çev: Vural SAVAS, M.Ü. İİBF Yayını, 417/366, İstanbul.
- RUMROLD (1872), "1872 - 73 Yılları Türk Bütçesi ile İlgili Rapor", *Osmanlı Maliyesi Hakkında İngiliz Raporları (1861 - 1892)*, Der: Nezih VARGAN, T.C. Maliye Bakanlığı, Yayın No: 2000/355, Ankara, 2000.
- S. STRUMILIN (1969), "Industrial Crises in Russia 1847 - 1867", *Essays in European Economic History 1789 - 1914*, Edt: F. CROUZET vd, Edward Arrol Ltd, London.
- SAMUELSON, Paul A., NORDHAUS, William D. (1989), *Economics*, 13.Edition, McGRAW-HILL International Editions.
- SARC, Celal (1940), "*Tanzimat ve Sanayimiz*", Tanzimat I, Maarif Matbaası, İstanbul.
- SAYIN, Abdurrahman Vefik (1913), *Tekilif Kayaidi*, (Latin Alfabesine Transkripsiyonu: F. Hakan ÖZKAN), T.C. Maliye Bakanlığı, 1999/352, Ankara

- SELÇUK, Hasan (1996), “*Körfez Ülkelerinin Fon Fazlalıklarının Uluslar arası Plasmaları*”, İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası, Sabahattin ZAİM Armağanı, 1994 / B – 3, c – 1 – 4, İstanbul.
- SEVİĞ, Veysi (1998), “*Bütçe Üzerindeki Siyasi Baskılar ve Borçlanma Gereği*”, İ.Ü. İktisat Fak. M.A.M.K., 38. Seri, İstanbul.
- SÖNMEZ, Sinan (1990), “*Az Gelişmiş Ülkelerin Finansmanında Özel Bankaların İşlevi*”, İ.Ü. İktisat Fakültesi M.A.M.K. 32.Seri, İstanbul.
- STIGLITZ, Joseph (1994), *Kamu Kesimi Ekonomisi*, Çev: Ömer Faruk BATUREL, 2.Baskı, M.Ü. İ.İ.B.F. Yayını, İstanbul.
- SUVLA, Refii Şükrü (1940), “Tanzimat Devrinde İkrazlar”, *Tanzimat I*, Maarif Matbaası, İstanbul.
- T.C. Maliye Bakanlığı (1991), *OECD Üyesi Ülkelerde Uygulanan Gelir Vergisi Tarifeleri ile 1960 ve Sonraki Yıllarda Türkiye’de Uygulanan Gelir Vergisi Tarifeleri*, En Az Geçim İndirimi ve Özel İndirim Tutarları, Ankara.
- T.C. Maliye Bakanlığı (1994), *1995 Mali Yılı Bütçe Gerekçesi*, Ankara.
- T.C. Maliye Bakanlığı (1997), *Yıllık Ekonomik Rapor*, Ankara.
- T.C. Maliye ve Gümrük Bakanlığı (1989), *1990 Mali Yılı Bütçe Gerekçesi*, Ankara.
- TABAKOĞLU, Ahmet (1994), *Türk İktisat Tarihi*, 2.Baskı, Dergah Yayınları, İstanbul.
- TABAKOĞLU, Ahmet (1998), *İstanbul Ahkâm Defterleri-İstanbul Finans Tarihi I*, İBB İstanbul Araştırmaları Merkezi, İstanbul
- TBB (1998), *Bankacılar*, Sayı:26, ek, İstanbul.
- TBB (1998), *Bankalarımız 1997*, İstanbul.
- TCMB (1997), *Yıllık Rapor (1996)*, Ankara.
- TCMB (1999), *Üç Aylık Bülten 1999 – II*, Ankara.
- TCMB (2001), *Para Politikası Raporu*, Ankara.
- TCMB (2001), *Yıllık Rapor 2001*, Ankara.
- TENGİRŞENK, Yusuf Kemal (1940), “*Tanzimat Devrinde Osmanlı Devleti’nin Harici Ticaret Siyaseti*”, *Tanzimat I*, Maarif Matbaası, İstanbul.
- TOBB (1993), *1992 Ekonomik Rapor*, 48. Genel Kurul.
- TOPRAK, Zafer (1997), “İktisat Tarihi”, *Türkiye Tarihi III Osmanlı Devleti 1600-1908*, 5.Baskı, Cem Yayınları, İstanbul.
- TOSUNER, Mehmet (1989), *1980 sonrası Türk Vergi Sisteminin Yapısı ve Gelişimi*, Bayraklı Matbaacılık, İzmir.
- TUNA, Orhan (1986), “İktisadi Kriz – Depresyon ve Neticeleri”, *İ.Ü. İktisat Fak. Sosyal Siyaset Konferansları* 35 – 36. Kitaplar, 3409 / 515, İstanbul.
- TURANLI, Rona, İŞGÜDEN, Tamer (1987), *Ansiklopedik Ekonomi Sözlüğü*, Bilim Teknik Yayınevi, İstanbul.

- TURHAN, Salih (1985), "Harbin Finansmanına İlişkin Uygulamalar", *Harp Ekonomisi*, İstanbul.
- TURHAN, Salih (1998), *Vergi Teorisi ve Politikası*, 6.Baskı, Filiz Kitabevi, İstanbul.
- TÜMTİS (1998), *Tümtis Çalışma Raporu 1995 – 1998*, İstanbul.
- TÜSİAD (1996), *1980 Sonrasında Kaynakların Kamu ve Özel Sektör Arasında Paylaşımı ve Sonuçları*, İstanbul.
- TÜSİAD (1996), *1996 Yılına Girerken Türk Ekonomisi*, İstanbul.
- UN (1972), *La Situation Demographique Dans le Monde en 1970*, New York
- ÜNAL, Targan (1995), *Gelişen Borsalarda Kamusal Yatırımcılar – Türkiye Örneği*, İMKB Yayını, İstanbul.
- VELDET, Hıfzı (1940), "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat", *Tanzimat I*, Maarif Matbaası, İstanbul.
- WEBER, Max (1995), *Toplumsal ve Ekonomik Örgütlenme Kuramı*, Çev: Özer OZANKAYA, İmge Kitabevi, Ankara.
- WEBER, Max (1999), *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, Çev: Zeynep GÜRATA, Ayraç Yayınları, Ankara.
- World Almanac Education Group (2002), *The World Almanac and Book Facts 2002*, New York.
- YAŞA, Memduh (1978), *Devlet Borçları*, A.Ü. Hukuk Fakültesi Ekonomi ve Maliye Enstitüsü Yayınları, 421/4, Ankara.
- YENAL, Oktay (1999), *Ulusların Zenginliği ve Uygarlığı – Eğitim Boyutu*, Türkiyr İşbankası Kültür Yayınları, Ankara.
- YERASİMOS, Stefanos (1977), *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye II – Tanzimattan I. Dünya Savaşına*, (Çev: Babür KUZUCU), 2.Baskı, Gözlem Yayınları, İstanbul.
- YILDIRIM, Sevdil, ALTUN, Oğuz (1995), "Türk Bankacılık Kesiminin Değerlendirilmesi: 1980 – 93 Dönemi", *Türkiye' de Kaynak Aktarım Sürecinde Sermaye Piyasalarının Rolü: 1980 Sonrası Dönemin Bir Değerlendirilmesi*, SPK, Ankara.
- YILMAZ, Serap (1992), "Osmanlı İmparatorluğu' nun Doğu ile Ekonomik İlişkileri: 18. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı – Hint Ticareti ile İlgili Bir Araştırma Fransız Arşivlerinden I", *Bellekten*, Sayı: 215, Ankara.
- ZAİM, Sabahattin (1992), *Çalışma Ekonomisi*, 9.Baskı, Filiz Kitabevi, İstanbul.